

CAII CRISPI SALLUSTII OPERA

NONNULLIS PATRUM SOCIETATIS JESU NOTIS

ILLUSTRATA

—

AD USUM SCHOLARUM

—

CATILINA — JUGURTHA — EPISTOLÆ AD CÆSAREM

TURONIBUS

APUD A. MAME ET FILIUM

G W Johnston

CAII
CRISPI SALLUSTII
OPERA

LL
S1698So

Cl. Sem

CAII
CRISPI SALLUSTII
OPERA

NONNULLIS PATRUM SOCIETATIS JESU NOTIS

ILLUSTRATA

—

AD USUM SCHOLARUM

—

CATILINA — JUGURTHA — EPISTOLÆ AD CÆSAREM

181985
6.7.23

TURONIBUS

APUD A. MAME ET FILIUM

—

M DCCC LXXXVIII

PROPRIÉTÉ DES ÉDITEURS

SALLUSTII VITA

Caius Crispus Sallustius natus est Amiterni, in oppido Sabinorum, ex plebeia gente, anno U. C. 668, ante Christum 86. Romæ adolescens litterarum et eloquentiæ studium professus est; quia vero juvenilem animum sollicitabat ambitio, ad reipublicæ munia conversus, quæstor creatus est, postea tribunus, anno ætatis suæ trigesimo tertio. Civitas eo tempore partium discordiis fervebat. Milonis odio, Sallustius Clodium secutus est; eoque interfecto, circum mortui cadaver ita plebem in Milonem et patres atroci oratione concitavit, ut in curiam Hostiliam translato corpore, bustoque ex senatorum subselliis facto, ipsa ædes super crematum corpus corruerit. Mox ipsius Milonis exsilium, Tullio frustra reluctante, secutum est. Minus tamen Sallustii famam fœdarunt hæ populares turbæ, quam perditi mores propter quos senatu ejectus est A. U. 704. Tunc per otium scripsisse videtur *Catilinæ conjurationem*, in qua ut plurimum veritatis studiosus apparet, alienorumque vitiorum acerbissimus insectator. Sed Ciceronem, proprium inimicum, vix nominat, etsi virtute et prudentia hic certe fuerit præcipuus exstinctor conjurationis; et inustæ a censoribus ignominiæ memor, coævorum mores acriter castigat, senatoribus præsertim nihil ignoscens, qui eum ordine suo ejecerant.

Vix unum annum a negotiis Sallustius abfuerat, quum Cæsari, jamdudum amico ac tum civili bello initium

facienti, primam *Epistolam de ordinanda republica* scripsisse videtur. Ideo quæstor, favente Cæsare, denuo creatus est anno 706; atque post aliquot menses, eidem circa Alexandriæ obsidionem hærenti, alteram ex epistolis scripsit, quas in voluminis calce reperies.

Paulo post, Ægypto victa, Cæsar, Romam redux, amicum prætorem creavit; annoque sequenti, devicto Juba Mauritaniæ rege, Sallustium Numidiæ in provinciam redactæ proconsulem præfecit. Iste non administrationem sed spoliationem provinciæ sibi proposuisse visus est; propter quod a Numidis accusatus, a Cæsare tamen absolutus est, cui prædæ partem dederat ut alteram servaret. A. U. 710.

Notatu dignum est ea quæ Sallustio, viro publico, maxime probro fuere, eadem historico plurimæ ac meritæ laudis occasionem fuisse. Quemadmodum enim ejectio a senatu otium ei dederat ad scribendam Catilinæ conjurationem, ita Numidiæ administratione ductus est ad historiam regni cujus ipse exitium procurabat, *Bello Jugurthino* describendam. Hoc ipsius opus perfectissimum a plurimis judicatur. Modo enim, historico duce, inter turbulentas populi conciones in Urbe versamur; modo, in Africæ desertis, insignes varia Romanorum Afrorumque fortuna pugnas quasi præsentes conspicimus; dumque in senatu publica majestas auro venumdatur, castra duos viros in patriæ decus simul et perniciem educant, Marium et Syllam. Interea nihil Sallustius omisit ut rerum gravitatem, non ingenio solum, sed cura etiam assequeretur, collectis undique Numidicis libris et traditionibus, unde maximi meriti opus evasit.

Cæsare mortuo, reliquum vitæ privatus Sallustius maximas inter opes circumfusasque delicias traduxit, magnificentissimis ædibus in monte Quirinali ædificatis, consertisque in hoc amœnissimo loco *Sallustianis hortis*

quæ sedes, post ejus mortem, præcipua fuit in deliciis imperatorum. In hoc recessu, post bellum Jugurthinum, *Historiam* conscripsit reipublicæ, quidquid inter hoc bellum et Catilinariam conjurationem actum fuerat complectentem. Sed hujus operis non exstant nisi minuta fragmenta, variis ab auctoribus asservata, quæ quidem, multa ingenii sagacitate collecta et inter se connexa passim reperiuntur, non autem in editionibus ad usum scholarum.

Obiit Sallustius A. U. 718, quinquagesimum annum agens; ejusque memoriam, si minus morum et probitatis, ingenii saltem fama præclara secuta est. « Crispus romana primus in historia, » ait Martialis (XIV, 191). « Nobilitatæ veritatis historicus » dicitur a D. Augustino (de Civit. Dei, I, 5); « Rerum romanarum florentissimus auctor » a Tacito (Ann. III, 30); « Proprietatum in verbis retinentissimus,... et subtilissimus brevitatis artifex » a Gellio (Noct. Att.). Laudatur a Quintiliano (X, 1) « illa Sallustiana brevitas, qua nihil apud aures vacuas atque eruditas potest esse perfectius: » idemque auctor ibidem eum Livio comparans, « pares eos magis quam similes » dicit.

I

CONJURATIO CATILINÆ

Procœmium. Homines virtute gloriam quærere decet.

I. Omnes homines, qui sese student præstare ceteris animalibus, summa ope niti decet vitam silentio ne transeant, veluti pecora quæ natura prona atque ventri obedientia finxit. Sed nostra omnis vis in animo et corpore sita est : animi imperio, corporis servitio magis utimur; alterum nobis cum dis, alterum cum belluis commune est. Quo mihi rectius esse videtur ingenii quam virium opibus gloriam quærere, et, quoniam vita ipsa qua fruimur brevis est, memoriam nostri quam maxume longam efficere. Nam divitiarum et formæ gloria fluxa atque fragilis est, virtus clara æternaque habetur. Sed diu magnum inter mortales certamen fuit, vine corporis an virtute animi res militaris magis procederet : nam et, priusquam incipias, consulto, et, ubi consulueris, mature facto opus est; ita utrumque per se indigens, alterum alterius auxilio veget.

In bello et in ceteris artibus plurimum valet virtus animi.

II. Igitur initio reges (nam in terris nomen imperii id primum fuit) diversi, pars ingenium, alii

corpus exercebant. Etiam tum vita hominum sine cupiditate agitabatur; sua cuique satis placebant. Postea vero quam in Asia Cyrus, in Græcia Lacedæmonii et Athenienses, cœpere urbes atque nationes subigere, lubidinem dominandi causam belli habere, maxumam gloriam in maxumo imperio putare, tum demum periculo atque negotiis compertum est in bello plurimum ingenium posse. Quod si regum atque imperatorum animi virtus in pace ita uti in bello valeret, æquabilius atque constantius sese res humanæ haberent, neque aliud alio ferri, neque mutari ac misceri omnia cerneres : nam imperium facile iis artibus retinetur, quibus initio partum est. Verum ubi pro labore desidia, pro continentia et æquitate lubido atque superbia invasere, fortuna simul cum moribus immutatur. Ita imperium semper ad optumum quemque a minus bono transfertur. Quæ homines arant, navigant, ædificant, virtuti omnia parent. Sed multi mortales, dediti ventri atque somno, indocti incultique, vitam sicuti peregrinantes transiere; quibus, profecto contra naturam, corpus voluptati, anima oneri fuit. Eorum ego vitam mortemque juxta æstumo, quoniam de utraque siletur. Verum enimvero is demum mihi vivere atque frui anima videtur, qui aliquo negotio intentus, præclari facinoris aut artis bonæ famam quærit : sed in magna copia rerum aliud alii natura iter ostendit.

Minus arduum videtur bene facere quam bene dicere. Auctor populi Romani res memorabiles scribere aggreditur.

III. Pulchrum est bene facere reipublicæ; etiam bene dicere haud absurdum est : vel pace vel bello

clarum fieri licet : et qui fecere, et qui facta aliorum scripsere, multi laudantur. Ac mihi quidem, tametsi haudquaquam par gloria sequatur scriptorem et auctorem rerum, tamen in primis arduum videtur res gestas scribere : primum, quod facta dictis sunt exæquanda; dehinc, quia plerique, quæ delicta reprehenderis, malivolentia et invidia dicta putant; ubi de magna virtute et gloria bonorum memores, quæ sibi quisque facilia factu putat, æquo animo accipit; supra ea, velut ficta, pro falsis ducit. Sed ego adolescentulus, initio, sicuti plerique, studio ad rempublicam latus sum, ibique mihi adversa multa fuere : nam pro pudore, pro abstinentia, pro virtute, audacia, largitio, avaritia vigebant. Quæ tametsi animus aspernabatur, insolens malarum artium, tamen inter tanta vitia imbecilla ætas, ambitione corrupta, tenebatur; ac me, quum ab reliquorum malis moribus dissentirem, nihilominus honoris cupido eadem qua ceteros fama atque invidia vexabat [1].

IV. Igitur ubi animus ex multis miseriis atque periculis requievit, et mihi reliquam ætatem a republica procul habendam decrevi, non fuit consilium secordia atque desidia bonum otium conterere, neque vero agrum colendo aut venando, servilibus officiis intentum, ætatem agere; sed a quo incepto studio me ambitio mala detinuerat, eodem regressus, statui res gestas populi Romani carptim, ut quæque memoria digna videbantur, perscribere; eo magis quod mihi a spe, metu, partibus reipublicæ, animus liber erat. Igitur de Catilinæ conjuratione, quam veris-

[1] Sallustius, e senatu ejectus, honestam ignominiæ causam prætendere cupit.

sume potero, paucis absolvam: nam id facinus in primis ego memorabile existumo, sceleris atque periculi novitate. De cujus hominis moribus pauca prius explananda sunt, quam initium narrandi faciam.

Catilinæ ardens et pravum ingenium incitant corrupti civitatis mores.

V. Lucius Catilina, nobili genere natus [1], fuit magna vi et animi et corporis, sed ingenio malo pravoque. Huic ab adolescentia bella intestina, cædes, rapinæ, discordia civilis, grata fuere; ibique juventutem suam exercuit. Corpus patiens inediæ, vigiliæ, algoris, supra quam cuiquam credibile est; animus audax, subdolus, varius, cujuslibet rei simulator ac dissimulator, alieni appetens, sui profusus, ardens in cupiditatibus; satis loquentiæ, sapientiæ parum. Vastus animus immoderata, incredibilia, nimis alta semper cupiebat. Hunc post dominationem Lucii Sullæ lubido maxuma invaserat reipublicæ capiundæ; neque id quibus modis assequeretur, dum sibi regnum pararet, quidquam pensi habebat. Agitabatur magis magisque in dies animus ferox inopia rei familiaris et conscientia scelerum; quæ utraque his artibus auxerat quas supra memoravi. Incitabant præterea corrupti civitatis mores, quos pessuma ac diversa inter se mala, luxuria atque avaritia, vexa-

[1] *Nobili genere natus*, scilicet e patricia Sergiorum gente, de cujus antiquitate meminit Virgilius, Æn. v, 121:

Sergestusque, domus tenet a quo Sergia nomen.

Natus est Lucius Sergius Catilina circiter A. U. C. 646. Syllæ fautor contra Marium, et postea prætor Africæ creatus anno 686, inde, propter exactiones, seu *catillationes*, cognomen retulit. De cjus indole Cf. Cic. in Cat. passim, et pro Cœlio, c. v et vi.

bant. Res ipsa hortari videtur, quoniam de moribus civitatis tempus admonuit, supra repetere, ac paucis instituta majorum domi militiæque, quomodo rempublicam habuerint, quantamque reliquerint, utque, paulatim immutata, ex pulcherruma pessuma ac flagitiosissuma facta sit, disserere.

Digressio de initiis urbis Romæ. Diuturnum virtutis et gloriæ certamen inter cives.

VI. Urbem Romam, sicuti ego accepi, condidere atque habuere initio Trojani, qui, Ænea duce profugi, sedibus incertis vagabantur; cumque his Aborigines, genus hominum agreste, sine legibus, sine imperio, liberum atque solutum. Hi postquam in una mœnia convenere, dispari genere, dissimili lingua, alius alio more viventes, incredibile memoratu est quam facile coaluerint. Sed postquam res eorum civibus, moribus, agris aucta, satis prospera satisque pollens videbatur, sicuti pleraque mortalium habentur, invidia ex opulentia orta est. Igitur reges populique finitumi bello tentare; pauci ex amicis auxilio esse : nam ceteri metu percussi a periculis aberant. At Romani, domi militiæque intenti, festinare, parare, alius alium hortari, hostibus obviam ire, libertatem, patriam parentesque armis tegere; post, ubi pericula virtute propulerant, sociis atque amicis auxilia portabant, magisque dandis quam accipiundis beneficiis amicitias parabant. Imperium legitimum, nomen imperii regium habebant; delecti, quibus corpus annis infirmum, ingenium sapientia validum erat, reipublicæ consultabant : hi vel ætate, vel curæ similitudine, Patres appellabantur. Post,

ubi regium imperium, quod initio conservandæ libertatis atque augendæ reipublicæ fuerat, in superbiam dominationemque convertit, immutato more, annua imperia binosque imperatores[1] sibi fecere : eo modo minume posse putabant per licentiam insolescere animum humanum.

VII. Sed ea tempestate cœpere se quisque extollere, magisque ingenium in promptu habere. Nam regibus boni quam mali suspectiores sunt, semperque his aliena virtus formidolosa est; sed civitas, incredibile memoratu est, adepta libertate, quantum brevi creverit : tanta cupido gloriæ incesserat! Jam primum juventus simul laboris ac belli patiens erat, in castris usu militiam discebat, magisque in decoris armis et militaribus equis, quam in ludis atque conviviis, lubidinem habebant. Igitur talibus viris non labos insolitus, non locus ullus asper aut arduus erat, non armatus hostis formidolosus : virtus omnia domuerat. Sed gloriæ maxumum certamen inter ipsos erat : sic quisque hostem ferire, murum ascendere, conspici dum tale facinus faceret, properabat; eas divitias, eam bonam famam magnamque nobilitatem putabant : laudis avidi, pecuniæ liberales erant; gloriam ingentem, divitias honestas volebant. Memorare possem quibus in locis maxumas hostium copias populus romanus parva manu fuderit quas urbes natura munitas pugnando ceperit, ni ea res longius nos ab incepto traheret.

[1] *Binos imperatores*, consules.

Atheniensium famæ profuit scriptores eximios habere. Priscorum Romanorum mores optimi.

VIII. Sed profecto fortuna in omni re dominatur : ea res cunctas, ex lubidine magis quam ex vero, celebrat obscuratque. Atheniensium res gestæ, sicuti ego æstumo, satis amplæ magnificæque fuere, verum aliquanto minores tamen quam fama feruntur. Sed quia provenere[1] ibi scriptorum magna ingenia, per terrarum orbem Atheniensium facta pro maxumis celebrantur; ita eorum qui ea fecere virtus tanta habetur, quantum verbis ea potuere extollere præclara ingenia. At populo romano nunquam ea copia fuit, quia prudentissumus quisque negotiosus maxume erat; ingenium nemo sine corpore exercebat; optumus quisque facere quam dicere, sua ab aliis benefacta laudari quam ipse aliorum narrare malebat.

IX. Igitur domi militiæque boni mores colebantur. Concordia maxuma, minuma avaritia erat; jus bonumque apud eos non legibus magis quam natura valebat. Jurgia, discordias, simultates cum hostibus exercebant; cives cum civibus de virtute certabant. In suppliciis deorum magnifici, domi parci, in amicis fideles erant. Duabus his artibus, audacia in bello, ubi pax evenerat, æquitate, seque remque publicam curabant. Quarum rerum ego maxuma documenta hæc habeo : quod in bello sæpius vindicatum est in eos qui contra imperium in hostem pugnaverant, quique tardius, revocati, prælio excesse-

[1] Sic Plinius, ep. I, 13, « Magnum *proventum* poetarum annus hic attulit. »

rant, quam qui signa relinquere aut pulsi loco cedere ausi erant; in pace vero, quod beneficiis magis quam metu imperium agitabant, et, accepta injuria, ignoscere quam persequi malebant.

Otium et divitiæ postea materies omnium malorum.

X. Sed ubi labore atque justitia respublica crevit, reges magni bello domiti, nationes feræ et populi ingentes vi subacti, Carthago, æmula imperii Romani, ab stirpe interiit, cuncta maria terræque patebant, sævire fortuna ac miscere omnia cœpit. Qui labores, pericula, dubias atque asperas res facile toleraverant, iis otium, divitiæ, optandæ aliis, oneri miseriæque fuere. Igitur primo pecuniæ, deinde imperii cupido crevit : ea quasi materies omnium malorum fuere. Namque avaritia fidem, probitatem, ceterasque artes bonas subvertit; pro his superbiam, crudelitatem, deos neglegere, omnia venalia habere edocuit. Ambitio multos mortales falsos fieri subegit : aliud clausum in pectore, aliud in lingua promptum habere; amicitias inimicitiasque non ex re sed ex commodo æstumare, magisque vultum quam ingenium bonum habere. Hæc primo paulatim crescere, interdum vindicari : post, ubi contagio quasi pestilentia invasit, civitas immutata, imperium ex justissumo atque optumo crudele intolerandumque factum.

Ante Syllam plurimum ambitionis; post eum major divitiarum cupiditas et rapinæ.

XI. Sed primo magis ambitio quam avaritia animos hominum exercebat : quod tamen vitium pro-

pius virtutem erat. Nam gloriam, honorem, imperium, bonus et ignavus æque sibi exoptant: sed ille vera via nititur; huic quia bonæ artes desunt, dolis atque fallaciis contendit. Avaritia pecuniæ studium habet, quam nemo sapiens concupivit. Ea, quasi venenis malis imbuta, corpus animumque virilem effeminat : semper infinita, insatiabilis, neque copia, neque inopia minuitur. Sed postquam L. Sulla, armis recepta republica, ex bonis initiis malos eventus habuit[1], rapere omnes, trahere; domum alius, alius agros cupere; neque modum neque modestiam victores habere; fœda crudeliaque in civibus facinora facere. Huc accedebat quod L. Sulla exercitum quem in Asia ductaverat, quo sibi fidum faceret, contra morem majorum luxuriose nimisque liberaliter habuerat. Loca amœna, voluptaria, facile in otio feroces militum animos molliverant : ibi primum insuevit exercitus populi Romani ludere, potare; signa, tabulas pictas, vasa cælata mirari; ea privatim ac publice rapere; delubra spoliare, sacra profanaque omnia polluere. Igitur hi milites, postquam victoriam adepti sunt, nihil reliqui victis fecere : quippe secundæ res sapientium animos fatigant; ne illi, corruptis moribus, victoriæ temperarent.

Ex divitiis nata sunt omnia vitia et fœda corruptio.

XII. Postquam divitiæ honori esse cœpere, et eas gloria, imperium, potentia sequebatur, hebescere

[1] Bona Syllæ initia fuerant, quia pro senatu et republica pugnare videbatur; mali exitus, quia victor Marii, Cinnæ, Carbonis, A. U. 672, civitatem crudelissimis proscriptionibus vexavit.

virtus, paupertas probro haberi, innocentia pro malivolentia duci cœpit. Igitur ex divitiis juventutem luxuria atque avaritia cum superbia invasere: rapere, consumere; sua parvi pendere, aliena cupere; pudorem, pudicitiam, divina atque humana promiscua, nihil pensi atque moderati habere. Operæ pretium est, quum domos atque villas cognoveris in urbium modum exædificatas, visere templa deorum quæ nostri majores, religiosissumi mortales, fecere. Verum illi delubra deorum pietate, domos suas gloria decorabant, neque victis quidquam præter injuriæ licentiam eripiebant; at hi contra, ignavissumi homines, per summum scelus omnia ea sociis adimere, quæ fortissumi viri victores hostibus reliquerant: proinde quasi injuriam facere, id demum esset imperio uti.

XIII. Nam quid ea memorem quæ, nisi iis qui videre, nemini credibilia sunt: a privatis compluribus subversos montes, maria constructa esse? Quibus mihi videntur ludibrio fuisse divitiæ; quippe, quas honeste habere licebat, abuti per turpitudinem properabant. Sed lubido non minor incesserat: vescendi causa, terra marique omnia exquirere; dormire priusquam somni cupido esset; non famem aut sitim, neque frigus, neque lassitudinem opperiri, sed ea omnia luxu antecapere. Hæc juventutem, ubi familiares opes defecerant, ad facinora incendebant: animus imbutus malis artibus haud facile lubidinibus carebat; eo profusius omnibus modis quæstui atque sumptui deditus erat.

In corrupta civitate, corruptissimus quisque, præsertim adolescentium, Catilinæ familiaris fuit. Prima hujus facinora.

XIV. In tanta tamque corrupta civitate, Catilina, id quod factu facillumum erat, omnium flagitiorum atque facinorum circum se, tanquam stipatorum, catervas habebat. Nam quicumque impudicus manu aut ventre bona patria laceraverat, quique alienum æs grande conflaverat quo flagitium aut facinus redimeret; præterea omnes undique parricidæ, sacrilegi, convicti judiciis, aut pro factis judicium timentes; ad hoc, quos manus atque lingua perjurio aut sanguine civili alebat; postremo omnes quos flagitium, egestas, conscius animus exagitabat, ii Catilinæ proxumi familiaresque erant. Quod si quis etiam a culpa vacuus in amicitiam ejus inciderat, quotidiano usu atque illecebris facile par similisque ceteris efficiebatur. Sed maxume adolescentium familiaritates appetebat: eorum animi, molles et ætate fluxi, dolis haud difficulter capiebantur. Nam uti cujusque studium ex ætate flagrabat, aliis delicias præbere, aliis canes atque equos mercari; postremo neque sumptui neque modestiæ suæ parcere, dum illos obnoxios fidosque faceret. Scio fuisse nonnullos qui ita æstumarent, juventutem, quæ domum Catilinæ frequentabat, parum honeste pudicitiam habuisse; sed ex aliis rebus, magis quam quod cuiquam id compertum foret, hæc fama valebat.

XV. Jam primum adolescens Catilina multa nefanda fecerat; quæ quidem mihi in primis videtur causa fuisse facinoris maturandi. Namque animus impurus, dis hominibusque infestus, neque vigiliis

neque quietibus sedari poterat, ita conscientia mentem excitam vastabat. Igitur colos exsanguis, fœdi oculi, citus modo, modo tardus incessus; prorsus in facie vultuque vecordia inerat.

Socios ad scelera firmatos convocat ad opprimendam rempublicam. Nomina conjuratorum.

XVI. Sed juventutem, quam, ut supra diximus, illexerat, multis modis mala facinora edocebat. Ex illis testes signatoresque falsos commodare; fidem, fortunas, pericula vilia habere; post, ubi eorum famam atque pudorem attriverat, majora alia imperabat; si causa peccandi in præsens minus suppetebat, nihilominus insontes, sicuti sontes, circumvenire, jugulare : scilicet, ne per otium torpescerent manus aut animus, gratuito potius malus atque crudelis erat. His amicis sociisque confisus Catilina, simul quod æs alienum per omnes terras ingens erat, et quod plerique sullani milites [1], largius suo usi, rapinarum et victoriæ veteris memores, civile bellum exoptabant, opprimundæ reipublicæ consilium cepit. In Italia nullus exercitus : Cn. Pompeius in extremis terris [2] bellum gerebat; ipsi consulatum petundi magna spes; senatus nihil sane intentus tutæ tranquillæque res omnes : sed ea prorsus opportuna Catilinæ.

XVII. Igitur circiter calendas junias [3], L. Cæsare [4]

[1] *Sullani milites*, post Marii cladem, aliquot ante annis, per rapinas et largitiones divites facti, novum civile bellum exoptabant.

[2] *In extremis terris*, in Asia pugnans contra Mithridatem et Tigranem.

[3] Primo die Junii, A. U. 690.

[4] *L. Cæsar* C. Julii Cæsaris propinquus et Antonii triumviri avunculus erat.

et C. Figulo consulibus, primo singulos appellare; hortari alios, alios tentare; opes suas, imparatam rempublicam, magna præmia conjurationis docere. Ubi satis explorata sunt quæ voluit, in unum omnes convocat, quibus maxuma necessitudo et plurimum audaciæ inerat. Eo convenere, senatorii ordinis, P. Lentulus Sura, P. Autronius, L. Cassius Longinus, C. Cethegus, Publius et Servius Sullæ[1] Servii filii, L. Vargunteius, Q. Annius, M. Porcius Læca, L. Bestia, Q. Curius; præterea, ex equestri ordine, M. Fulvius Nobilior, L. Statilius, P. Gabinius Capito, C. Cornelius; ad hoc, multi ex coloniis et municipiis [2], domi nobiles. Erant præterea complures paulo occultius consilii hujusce participes nobiles, quos magis dominationis spes hortabatur quam inopia aut alia necessitudo. Ceterum juventus pleraque, sed maxume nobilium, Catilinæ inceptis favebat. Quibus in otio vel magnifice vel molliter vivere copia erat, incerta pro certis, bellum quam pacem malebant. Fuere item ea tempestate qui crederent M. Licinium Crassum [3] non ignarum ejus consilii fuisse: quia Cn. Pompeius, invisus ipsi, magnum exercitum ductabat, cujusvis opes voluisse contra illius potentiam crescere; simul confisum, si conjuratio valuisset, facile apud illos principem se fore.

[1] *Publius et Servius Sullæ.* Pater horum Servius frater erat dictatoris. Publius conjurationis particeps non fuisse videtur. Cf. Cic. pro Sylla.

[2] *Ex coloniis et municipiis.* *Colonias* efformabant cives romani, immigrationibus; *municipia* erant urbes in jus civitatis receptæ, quæ tamen proprias leges cum propriis magistratibus servabant.

[3] *Crassus* paulo post, A. U. 693, cum Pompeio et Cæsare societatem iniit, triumviratus nomine dictam, et denique a Parthis occisus est anno 700.

Narratur per digressionem anterior conjuratio, quæ fuerat irrita.

XVIII. Sed antea item conjuravere pauci contra rempublicam, in quibus Catilina : de quo, quam verissume potero, dicam. L. Tullo, M. Lepido consulibus [1], P. Autronius et P. Sulla, designati consules, legibus ambitus interrogati pœnas dederant. Post paulo Catilina, pecuniarum repetundarum reus [2], prohibitus erat consulatum petere, quod intra legitimos dies [3] profiteri nequiverit. Erat eodem tempore Cn. Piso, adolescens nobilis, summæ audaciæ, egens, factiosus, quem ad perturbandam rempublicam inopia atque mali mores stimulabant. Cum hoc Catilina et Autronius, circiter nonas decembres consilio communicato, parabant in Capitolio calendis januariis [4] L. Cottam et L. Torquatum [5] consules interficere ; ipsi, fascibus [6] correptis, Pisonem cum exercitu ad obtinendas duas Hispanias [7] mittere. Ea re cognita, rursus in nonas februarias consilium cædis transtulerant. Jam tum non consulibus modo, sed plerisque senatoribus perniciem machinabantur. Quod ni Ca-

[1] A. U. 688.

[2] *Repetundarum reus,* propter pecunias in Africa per vim aut dolum extortas. Cf. not. cap. v.

[3] *Intra legitimos dies.* Lege statutum erat tempus intra quod candidati petitionem suam *profiteri* debebant, nomen suum inscribi jubendo. Reus autem inscribi non poterat, antequam se accusatione purgasset.

[4] *Calendis januariis* anni 689. Hoc die magistratum inire solebant consules.

[5] *Cotta et Torquatus* consules suffecti fuerant in locum Autronii et Syllæ.

[6] *Fasces* insignia consulatus erant.

[7] *Duas Hispanias : Citeriorem* scilicet, quæ propior erat Romanis per Pyrenæos ingredientibus; et *Ulteriorem*, quæ Bæticam et Lusitaniam complectebatur (*Andalousie et Portugal*).

tilina maturasset pro curia signum sociis dare, eo die post conditam urbem Romam pessumum facinus patratum foret. Quia nondum frequentes armati convenerant, ea res consilium diremit.

XIX. Postea Piso in citeriorem Hispaniam quæstor pro prætore missus est, adnitente Crasso, quod eum infestum Cn. Pompeio cognoverat. Neque tamen senatus provinciam invitus dederat : quippe fœdum hominem a republica procul esse volebat; simul, quia boni quamplures præsidium in eo putabant, et jam tum potentia Cn. Pompeii formidolosa erat. Sed is Piso in provincia ab equitibus hispanis, quos in exercitu ductabat, iter faciens occisus est. Sunt qui ita dicant, imperia ejus injusta, superba, crudelia, barbaros nequivisse pati : alii autem, equites illos, Cn. Pompeii veteres fidosque clientes, voluntate ejus Pisonem aggressos; nunquam Hispanos præterea tale facinus fecisse, sed imperia sæva multa antea perpessos. Nos eam rem in medio relinquemus. De superiore conjuratione satis dictum.

Convocatos socios alloquitur Catilina.

XX. Catilina ubi eos, quos paulo ante memoravi [1], convenisse videt, tametsi cum singulis multa sæpe egerat, tamen in rem fore credens universos appellare et cohortari, in abditam partem ædium secedit; atque ibi, omnibus arbitris procul amotis, orationem hujuscemodi habuit :

« Ni virtus fidesque vestra satis spectata mihi forent, nequidquam opportuna res cecidisset; spes

[1] Cap. XVII.

magna dominationis in manibus frustra fuisset; neque ego, per ignaviam aut vana ingenia, incerta pro certis captarem. Sed quia multis et magnis tempestatibus vos cognovi fortes fidosque mihi, eo animus ausus est maxumum atque pulcherrumum facinus incipere; simul quia vobis eadem, quæ mihi, bona malaque intellexi : nam idem velle atque idem nolle, ea demum firma amicitia est. Sed ego quæ mente agitavi, omnes jam antea diversi audistis. Ceterum mihi in dies magis animus accenditur, quum considero quæ conditio vitæ futura sit, nisi nosmet ipsi vindicamus in libertatem. Nam postquam respublica in paucorum potentium jus atque ditionem concessit, semper illis reges, tetrarchæ [1] vectigales [2] esse; populi, nationes stipendia pendere; ceteri omnes, strenui, boni, nobiles atque ignobiles, vulgus fuimus, sine gratia, sine auctoritate, his obnoxii, quibus, si respublica valeret, formidini essemus. Itaque omnis gratia, potentia, honos, divitiæ apud illos sunt, aut ubi illi volunt: repulsas nobis reliquere, pericula, judicia, egestatem. Quæ quousque tandem patiemini, fortissumi viri? Nonne emori per virtutem præstat, quam vitam miseram atque inhonestam, ubi alienæ superbiæ ludibrio fueris, per dedecus amittere? Verumenimvero, proh deum atque hominum fidem! victoria in manu nobis est: viget ætas, animus

[1] *Tetrarcha* proprie est qui regni quartam partem detinet. Hoc nomine designantur Orientis reguli, quibus regia potestas concedebatur, non titulus.

[2] *Vectigal*, a vehendo, dicitur tributum quod e portoriis, decumis, aut pascuis publicis exigebatur (*contributions indirectes*); *stipendium* (stipem pendere) est tributum determinatum quod solvere debebant populi, quasi pro militum stipendiis.

valet; contra illis, annis atque divitiis, omnia consenuerunt. Tantummodo incepto opus est; cetera res expediet. Etenim quis mortalium, cui virile ingenium, tolerare potest illis divitias superare quas profundant in exstruendo mari et montibus coæquandis; nobis rem familiarem etiam ad necessaria deesse? illos binas, aut amplius, domos continuare; nobis larem familiarem nusquam ullum esse? Quum tabulas, signa, toreumata emunt, nova diruunt, alia ædificant, postremo omnibus modis pecuniam trahunt, vexant, tamen summa lubidine divitias vincere nequeunt. At nobis domi inopia, foris æs alienum; mala res, spes multo asperior. Denique quid reliqui habemus, præter miseram animam? Quin igitur expergiscimini? En illa, illa, quam sæpe optastis, libertas; præterea divitiæ, decus, gloria, in oculis sita sunt! Fortuna ea omnia victoribus præmia posuit. Res, tempus, pericula, egestas, belli spolia magnifica, magis quam oratio mea vos hortentur. Vel imperatore, vel milite me utimini : neque animus neque corpus a vobis aberit. Hæc ipsa, ut spero, vobiscum una consul agam; nisi forte me animus fallit, et vos servire magis quam imperare parati estis. »

Multa pollicens Catilina, spem suis et animos confirmat, eosque ad jusjurandum adigit.

XXI. Postquam accepere ea homines, quibus mala abunde omnia erant, sed neque res neque spes bona ulla, tametsi illis quieta movere magna merces videbatur, tamen postulare plerique uti proponeret quæ conditio belli foret, quæ præmia armis peterent, quid ubique opis aut spei haberent. Tum Cati-

lina polliceri tabulas novas, proscriptionem locupletum [1], magìstratus, sacerdotia, rapinas, alia omnia quæ bellum atque lubido victorum fert. Præterea, esse in Hispania citeriore Pisonem, in Mauretania cum exercitu P. Sittium Nucerinum [2], consilii sui participes : petere consulatum C. Antonium [3], quem sibi collegam fore speraret, hominem et familiarem et omnibus necessitudinibus circumventum : cum eo se consulem initium agendi facturum. Ad hoc, maledictis increpat omnes bonos; suorum unumquemque nominans laudare; admonebat alium egestatis, alium cupiditatis suæ, complures periculi aut ignominiæ, multos victoriæ Sullanæ, quibus ea prædæ fuerat. Postquam omnium animos alacres videt, cohortatus ut petitionem suam curæ haberent, conventum dimisit.

XXII. Fuere ea tempestate qui dicerent Catilinam, oratione habita, quum ad jusjurandum populares sceleris sui adigeret, humani corporis sanguinem vino permixtum in pateris circumtulisse; inde, quum post exsecrationem omnes degustavissent, sicuti in solemnibus sacris fieri consuevit, aperuisse consilium suum; atque eo dictitare fecisse, quo inter se fidi magis forent, alius alii tanti facinoris conscii. Nonnulli ficta, et hæc, et multa præterea, existuma-

[1] *Proscribebantur* nomina eorum qui ad mortem aut exsilium damnabantur. Sic locupletum bona se largiturum promittit.

[2] *Sittius,* eques romanus, ut ab imminenti damnatione se eriperet, cum turba suorum ad Mauretaniæ regem profugerat. Postea Cæsaris partes adversus Pompeium secutus est.

[3] *C. Antonius,* M. Antonii oratoris filius et triumviri patruus, consul revera fuit cum Tullio ; sed conjuratione detecta, collegæ non defuit, exercitumque etiam contra Catilinam duxit, ut videbimus.

bant ab his qui Ciceronis invidiam, quæ postea orta est, leniri credebant atrocitate sceleris eorum qui pœnas dederant. Nobis ea res pro magnitudine parum comperta est.

Evulgata conjuratione, consulatus Ciceroni mandatur.

XXIII. Sed in ea conventione fuit Q. Curius, natus haud obscuro loco, flagitiis atque facinoribus coopertus, quem censores senatu probri gratia moverant. Huic homini non minor vanitas quam audacia inerat : neque reticere quæ audierat, neque suamet ipse scelera occultare; prorsus neque dicere neque facere quidquam pensi habebat. Fulviæ, mulieri nobili, periculum reipublicæ haud occultum habuit; hæc vero, sublato auctore, de Catilinæ conjuratione quæ quoque modo audierat, compluribus narravit. Ea res in primis studia hominum accendit ad consulatum mandandum M. Tullio Ciceroni : namque antea pleraque nobilitas invidia æstuabat, et quasi pollui consulatum credebant, si eum, quamvis egregius, homo novus [1] adeptus foret. Sed ubi periculum advenit, invidia atque superbia postfuere.

Ad bellum omnia parat Catilina. Semproniæ indoles.

XXIV. Igitur, comitiis habitis, consules declarantur M. Tullius et C. Antonius; quod factum primo populares conjurationis concusserat. Neque tamen Catilinæ furor minuebatur : sed in dies plura agitare; arma per Italiam locis opportunis parare; pecuniam, sua aut amicorum fide sumptam mutuam,

[1] *Homo novus*, cujus scilicet majorum nemo nec consulatum, nec alium magistratum curulem obtinuerat.

Fæsulas [1] ad Manlium [2] quemdam portare, qui postea princeps fuit belli faciundi. Ea tempestate plurimos cujusque generis homines adscivisse dicitur, mulieres etiam aliquot quæ æs alienum grande conflaverant. Per eas se Catilina credebat posse servitia urbana sollicitare, Urbem incendere, viros earum vel adjungere sibi vel interficere.

XXV. Sed in his erat Sempronia [3], quæ multa sæpe virilis audaciæ facinora commiserat. Hæc mulier genere atque forma, præterea viro atque liberis, satis fortunata; litteris Græcis atque Latinis docta; psallere, saltare elegantius quam necesse est probæ; multa alia, quæ instrumenta luxuriæ sunt. Sed ei cariora semper omnia quam decus atque pudicitia fuit: pecuniæ an famæ minus parceret, haud facile decerneres. Sæpe antehac fidem prodiderat, creditum abjuraverat, cædis conscia fuerat, luxuria atque inopia præceps abierat. Verum ingenium ejus haud absurdum: posse versus facere, jocum movere, sermone uti vel modesto, vel molli, vel procaci; prorsus multæ facetiæ multusque lepos inerat.

Insidiis frustra Ciceroni paratis, Catilina bellum gerere statuit.

XXVI. His rebus comparatis, Catilina nihilominus in proxumum annum [4] consulatum petebat, sperans, si

[1] Hodie *Fiesole*, haud procul ab urbe Florentia.

[2] *Manlius* hic strenue pugnaverat in exercitu Syllano; immodica vero luxuria facultates omnes consumpserat.

[3] Ex antiqua Semproniorum familia erat, unde etiam oriundi Gracchi, aliique viri illustres. Nupserat Junio Bruto, qui consul fuit A. U. 677; filiumque habebat D. Brutum, unum e Cæsaris interfectoribus.

[4] *In proxumum annum*, U C. 692, qui Ciceronis consulatum secuturus erat.

designatus foret[1], facile se ex voluntate Antonio usurum. Neque interea quietus erat, sed omnibus modis insidias parabat Ciceroni. Neque illi tamen ad cavendum dolus aut astutiæ deerant : namque a principio consulatus sui, multa pollicendo per Fulviam, effecerat ut Q. Curius, de quo paulo ante memoravi, consilia Catilinæ sibi proderet. Ad hoc, collegam suum Antonium pactione provinciæ[2] perpulerat ne contra rempublicam sentiret. Circum se præsidia amicorum atque clientium occulte habebat. Postquam dies comitiorum[3] venit, et Catilinæ neque petitio, neque insidiæ quas consuli in campo fecerat, prospere cessere, constituit bellum facere et extrema omnia experiri, quoniam quæ occulte tentaverat aspera fœdaque evenerant.

Satellites per Italiam mittit. Ipse denuo consulis necem procurare molitur.

XXVII. Igitur C. Manlium[4] Fæsulas atque in eam partem Etruriæ, Septimium quemdam Camertem[5] in

[1] Consul *designatus,* id est in proximum annum electus, etsi nondum imperium exercebat, non erat tamen sine auctoritate, utpote consul mox futurus.

[2] *Pactione provinciæ.* Sorte consules provinciam obtinebant quam post annuum magistratum ut proconsules regerent. In hac sortitione, obtigerat Antonio Gallia Cisalpina, Ciceroni vero Macedonia. Hic, permutatione facta, Macedoniam ultro collegæ reliquit, opulentissimam provinciam, ideoque homini egenti et avaro peropportunam. Ipse Cicero provinciam Galliam in concione deposuit, sibique Metellum Celerem sufficiendum curavit.

[3] *Dies comitiorum*, mense Octobri. *In campo* Martio comitia ad magistratus eligendos haberi solebant.

[4] *Manlium* nunc in Etruriam dimitti videmus, quum ibidem jam fuerit (cap. 24), quia comitiorum tempore in Urbem venerat, ad petitionem Catilinæ promovendam.

[5] *Camerinum* Umbriæ civitas erat. *Agrum Picenum* (Marche d'Ancône).

agrum Picenum, C. Julium in Apuliam dimisit; præterea alium alio, quem ubique opportunum credebat. Interea Romæ multa simul moliri : consuli insidias tendere, parare incendia, opportuna loca armatis hominibus obsidere; ipse cum telo [1] esse, item alios jubere; hortari uti semper intenti paratique essent; dies noctesque festinare, vigilare, neque insomniis neque labore fatigari. Postremo, ubi multa agitanti nihil procedit, rursus intempesta nocte [2] conjurationis principes convocat per M. Porcium Læcam; ibique multa de ignavia eorum questus, docet se præmisisse Manlium ad eam multitudinem quam ad capiunda arma paraverat; item alios in alia loca opportuna, qui initium belli facerent; seque ad exercitum proficisci cupere, si prius Ciceronem oppressisset : eum suis consiliis multum officere.

XXVIII. Igitur perterritis ac dubitantibus ceteris, C. Cornelius, eques romanus, operam suam pollicitus, et cum eo L. Vargunteius senator, constituere ea nocte, paulo post, cum armatis hominibus, sicuti salutatum [3], introire ad Ciceronem, ac de improviso domi suæ imparatum confodere. Curius ubi intellegit quantum periculi consuli impendeat, propere per Fulviam Ciceroni dolum qui parabatur enuntiat. Ita illi, janua prohibiti, tantum facinus frustra susceperant. Interea [4] Manlius in Etruria plebem sollicitare, egestate simul ac dolore injuriæ novarum rerum cupidam, quod Sullæ domi-

[1] Romæ arma gerere nemini licebat, ne militibus quidem.

[2] Cœtus hic habitus est nocte quæ sequebatur sextum diem Novembris. Cf. Cic. pro Sylla, 18.

[3] Mos erat Romanis proceres et patronos primo mane salutatum ire.

[4] *Interea*... Hic Sallustius rerum seriem altius repetit, eaque narrat quæ paulo ante comitia, mense Octobri, gesta fuerant.

natione agros bonaque omnia amiserat : præterea latrones cujusque generis, quorum in ea regione magna copia erat; nonnullos ex sullanis colonis, quibus lubido atque luxuria ex magnis rapinis nihil reliqui fecerant.

Re ad senatum delata, summa consulibus potestas permittitur.

XXIX. Ea quum Ciceroni nuntiarentur, ancipiti malo permotus, quod neque Urbem ab insidiis privato consilio longius tueri poterat, neque exercitus Manlii quantus aut quo consilio foret satis compertum habebat, rem ad senatum refert [1], jam antea volgi rumoribus exagitatam. Itaque, quod plerumque in atroci negotio solet, senatus decrevit : *Darent operam consules, ne quid respublica detrimenti caperet.* Ea potestas per senatum, more romano, magistratui maxuma permittitur : exercitum parare, bellum gerere, coercere omnibus modis socios atque cives, domi militiæque imperium atque judicium summum habere; aliter, sine populi jussu, nulli earum rerum consuli jus est.

Copiæ passim opponuntur conjuratis, præmiaque iis qui de conjuratione indicarent proponuntur.

XXX. Post paucos dies, L. Sænius senator in senatu litteras recitavit, quas Fæsulis allatas sibi dicebat; in quibus scriptum erat « C. Manlium arma cepisse cum

[1] Primo, ut ipse Tullius testatur (pro Mur.), decretum est ne comitia eligendis consulibus postridie haberentur, ut res tota patribus posset manifestari. Postero die, primo scilicet et vigesimo Octobris, postquam omnia conjuratorum consilia Cicero patefecisset, factum est decretum de quo hic mentio fit : *Darent operam...* Tunc demum, secundo et vigesimo die, habita sunt comitia, in quibus, tertia vice, Catilinæ petitio exclusa est.

magna multitudine ante diem VI calendas Novembris». Simul, id quod in tali re solet, alii portenta atque prodigia nuntiabant; alii conventus fieri, arma portari, Capuæ atque in Apulia servile bellum moveri. Igitur senati decreto Q. Marcius Rex[1] Fæsulas, Q. Metellus Creticus[2] in Apuliam circumque loca missi (ii utrique ad Urbem imperatores[3] erant, impediti ne triumpharent calumnia paucorum, quibus omnia honesta atque inhonesta vendere mos erat); sed prætores Q. Pompeius Rufus Capuam, Q. Metellus Celer[4] in agrum Picenum, iisque permissum uti pro tempore atque periculo exercitum compararent. Ad hoc decrevere, si quis indicavisset de conjuratione quæ contra rempublicam facta erat, præmium servo libertatem et sestertia centum[5]; libero impunitatem ejus rei et sestertia ducenta; itemque, uti gladiatoriæ familiæ Capuam et in cetera municipia distribuerentur, pro cujusque opibus; Romæ per totam urbem vigiliæ haberentur, hisque minores magistratus[6] præessent.

[1] *Rex* cognomen erat gentis Marciæ, quæ ab Anco Marcio, quarto Romanorum rege, orta ferebatur. Is fuerat in Cilicia proconsul, ac triumphum petebat.

[2] *Creticus*, quia nuper Cretam insulam in populi Romani potestatem redegerat.

[3] *Ad Urbem imperatores.* Duces qui, re prospere gesta, *imperatores* a militibus fuerant salutati, nomen honoris retinebant donec triumphassent. *Ad Urbem* tamen accedentes, extra mœn a subsistebant, senatus decretum exspectantes.

[4] De Metello Celere, vide not. cap. XXVI.

[5] Ad nostræ pecuniæ rationem, circiter 20,000 fr.

[6] *Minores magistratus*, quæstores scilicet, tribuni, ædiles Cf. Gell. XIII, 15.

Dum trepidat civitas, Catilina dissimulans in senatum venit, ubi Ciceronis oratione castigatur.

XXXI. Quibus rebus permota civitas, atque immutata Urbis facies : ex summa lætitia atque lascivia, quæ diuturna quies[1] pepererat, repente omnes tristitia invasit. Festinare, trepidare; neque loco nec homini cuiquam satis credere; neque bellum gerere, neque pacem habere; suo quisque metu pericula metiri. Ad hoc mulieres, quibus reipublicæ magnitudine belli timor insolitus, afflictare sese; manus supplices ad cœlum tendere; miserari parvos liberos; rogitare; omnia pavere; superbia atque deliciis omissis, sibi patriæque diffidere. At Catilinæ crudelis animus eadem illa movebat, tametsi præsidia parabantur, et ipse lege Plautia interrogatus[2] erat ab L. Paulo[3]. Postremo dissimulandi causa et quasi sui expurgandi, sicuti jurgio lacessitus foret, in senatum venit[4]. Tum M. Tullius consul, sive præsentiam ejus timens, seu ira commotus, orationem[5] habuit luculentam atque utilem reipublicæ, quam postea scriptam edidit. Sed ubi ille assedit, Catilina, ut erat paratus ad dissimulanda omnia, demisso voltu, voce supplici postulare « Patres Conscripti ne quid de se temere crederent : ea familia ortum, ita ab adolescentia vitam instituisse, ut omnia bona in spe haberet : ne æstumarent sibi, pa-

[1] *Diuturna quies.* Post cruentam enim Syllæ victoriam, A. U. 672, viginti ferme annis civiles discordiæ quieverant.

[2] *Lex Plautia* eos qui insidias senatui fecissent, aut cum telo (Cf. cap. XXVII) in Urbe fuissent, exsilio damnabat.

[3] *L. Paulus* frater erat Lepidi, qui triumvir postea fuit cum Octaviano et Antonio.

[4] Octavo die Novembris. Cf. Cic. in Cat.

[5] Primam scilicet in Catilinam.

tricio homini, cujus ipsius atque majorum plurima beneficia in plebem romanam essent, perdita republica opus esse, quum eam servaret M. Tullius, inquilinus civis urbis Romæ[1]. » Ad hoc maledicta alia quum adderet, obstrepere omnes, hostem atque parricidam vocare. Tum ille furibundus : « Quoniam quidem circumventus, inquit, ab inimicis præceps agor, incendium meum ruina restinguam. »

In Manliana castra proficiscitur, sociis Romæ relictis.

XXXII. Dein se ex curia domum proripuit. Ibi multa secum ipse volvens, quod neque insidiæ consuli procedebant, et ab incendio intellegebat Urbem vigiliis munitam, optumum factum credens exercitum augere, ac, priusquam legiones scriberentur, antecapere quæ bello usui forent, nocte intempesta cum paucis in Manliana castra profectus est. Sed Cethego atque Lentulo, ceterisque quorum cognoverat promptam audaciam, mandat, quibus rebus possent, opes factionis confirment, insidias consuli maturent, cædem, incendia, aliaque belli facinora parent : sese propediem cum magno exercitu ad Urbem accessurum. Dum hæc Romæ geruntur, C. Manlius ex suo numero ad Marcium Regem mittit, cum mandatis hujuscemodi :

Manlii ad Marcium Regem epistola, hujusque responsio.

XXXIII. « Deos hominesque testamur, Imperator[2], nos arma neque contra patriam cepisse, neque quo

[1] *Inquilinus* proprie est qui in aliena domo habitat. Hic invidiose Catilina Ciceroni exprobrat quod hospes Romæ sit, utpote natus Arpini.

[2] *Imperator*. Cf. cap. xxx, et notam appositam.

periculum aliis faceremus, sed uti corpora nostra ab injuria tuta forent; qui miseri, egentes, violentia atque crudelitate fœneratorum, plerique patriæ, sed omnes fama atque fortunis expertes sumus. Neque cuiquam nostrum licuit, more majorum, lege uti[1], neque, amisso patrimonio, liberum corpus habere: tanta sævitia fœneratorum atque prætoris fuit! Sæpe majores vestrum, miseriti plebis romanæ, decretis suis inopiæ ejus opitulati sunt; ac novissume, memoria nostra, propter magnitudinem æris alieni, volentibus omnibus bonis, argentum ære solutum est[2]. Sæpe ipsa plebes, aut dominandi studio permota, aut superbia magistratuum, armata a patribus secessit[3]. At nos non imperium neque divitias petimus, quarum rerum causa bella atque certamina omnia inter mortales sunt; sed libertatem, quam nemo bonus nisi cum anima simul amittit. Te atque senatum obtestamur, consulatis miseris civibus; legis præsidium, quod iniquitas prætoris eripuit, restituatis; neve eam necessitudinem imponatis, ut quæramus quonam modo, ulti maxume sanguinem nostrum, pereamus. »

XXXIV. Ad hæc Q. Marcius: « Si quid ab senatu petere vellent, ab armis discedant, Romam supplices proficiscantur; ea mansuetudine atque misericordia

[1] *Lege uti.* Alludit ad legem qua, teste Livio VIII, 28, cautum erat ne debitores in posterum necterentur, jussumque bona tantum, non corpus obnoxium esse. Postea tamen fœneratoribus debitores nexi *per prætorem* addici poterant.

[2] Pro sestertio *argenteo* solvebatur as *æreus*, cujus pretium sestertio quater inferius erat. Hanc legem tulit Valerius Flaccus, consul A. U. 668.

[3] Ter id factum est: ob æs alienum, A. U. 262 et 468; ob Claudii decemviri superbiam, anno 304.

senatum populumque romanum semper fuisse, ut nemo unquam ab eo frustra auxilium petiverit. »

Longe diversas Catilina scribit epistolas.

At Catilina ex itinere plerisque consularibus, præterea optumo cuique, litteras mittit : « Se falsis criminibus circumventum, quoniam factioni inimicorum resistere nequiverit, fortunæ cedere, Massiliam in exsilium proficisci ; non quo sibi tanti sceleris conscius esset, sed uti respublica quieta foret, neve ex sua contentione seditio oriretur. » Ab his longe diversas litteras Q. Catulus [1] in senatu recitavit, quas sibi nomine Catilinæ redditas dicebat. Earum exemplum infra scriptum :

XXXV. « L. Catilina Q. Catulo salutem. Egregia tua fides, re cognita, gratam in magnis periculis fiduciam commendationi meæ tribuit. Quamobrem defensionem in novo consilio non statui parare ; satisfactionem, ex nulla conscientia de culpa, proponere decrevi, quam, me Dius fidius, veram licet cognoscas. Injuriis contumeliisque concitatus, quod, fructu laboris industriæque meæ privatus, statum dignitatis non obtinebam, publicam miserorum causam pro mea consuetudine suscepi : non quin æs alienum meis nominibus, ex possessionibus solvere possem, quum alienis nominibus liberalitas Orestillæ [2] suis filiæque copiis persolveret ; sed quod non dignos homines honore honestatos videbam, meque falsa suspicione alienatum sentiebam. Hoc nomine satis honestas pro meo casu

[1] *Catulus* erat senatus princeps.

[2] *Orestilla,* Catilinæ uxor, ex præcedenti matrimonio filiam habuerat.

spes reliquæ dignitatis conservandæ sum secutus. Plura quum scribere vellem, nuntiatum est mihi vim parari. Nunc Orestillam commendo, tuæque fidei trado : eam ab injuria defendas, per liberos tuos rogatus. Haveto. »

Senatus Catilinam hostem declarat.

XXXVI. Sed ipse, paucos dies commoratus apud C. Flaminium Flammam in agro Arretino[1], dum vicinitatem antea sollicitatam armis exornat, cum fascibus atque aliis imperii insignibus in castra ad Manlium contendit. Hæc ubi Romæ comperta, senatus Catilinam et Manlium hostes judicat; ceteræ multitudini diem statuit ante quam sine fraude liceret ab armis discedere, præter rerum capitalium condemnatis. Præterea decernit uti consules delectum habeant; Antonius cum exercitu Catilinam persequi maturet; Cicero Urbi præsidio sit. Ea tempestate mihi imperium populi romani multo maxume miserabile visum est : cui quum ad occasum ab ortu solis omnia domita armis parerent, domi otium atque divitiæ, quæ prima mortales putant, affluerent, fuere tamen cives qui seque remque publicam obstinatis animis perditum irent. Namque duobus senati decretis, ex tanta multitudine, neque præmio inductus conjurationem patefecerat, neque ex castris Catilinæ quisquam omnium discesserat : tanta vis morbi, uti tabes, plerosque civium animos invaserat!

[1] Hodie *Arrezzo,* in Etruria.

Plebes, novarum rerum studio, Catilinæ incepta probat.

XXXVII. Neque solum illis aliena mens erat qui conscii conjurationis fuerant; sed omnino cuncta plebes, novarum rerum studio, Catilinæ incepta probabat. Id adeo more suo videbatur facere. Nam semper in civitate, quis opes nullæ sunt, bonis invident, malos extollunt; vetera odere, nova exoptant; odio suarum rerum, mutari omnia student; turba atque seditionibus sine cura aluntur, quoniam egestas facile habetur sine damno. Sed urbana plebes, ea vero præceps ierat multis de causis: primum omnium, qui ubique probro atque petulantia maxume præstabant; item alii, per dedecora patrimoniis amissis; postremo omnes quos flagitium aut facinus domo expulerat, hi Romam, sicuti in sentinam, confluxerant. Deinde multi, memores sullanæ victoriæ, quod ex gregariis militibus alios senatores videbant, alios ita divites uti regio victu atque cultu ætatem agerent, sibi quisque, si in armis forent, ex victoria talia sperabant. Præterea juventus quæ in agris manuum mercede inopiam toleraverat, privatis atque publicis largitionibus excita, urbanum otium ingrato labori prætulerant. Eos atque alios omnes malum publicum alebat. Quo minus mirandum est homines egentes, malis moribus, maxuma spe, reipublicæ juxta ac sibi consuluisse. Præterea quorum, victoria Sullæ, parentes proscripti, bona erepta, jus libertatis imminutum erat [1], haud sane alio animo belli eventum exspectabant. Ad hoc, quicumque aliarum atque senati partium erant, conturbari rempublicam quam minus valere ipsi male-

[1] Sylla proscriptorum liberis magistratus petendi jus ademerat.

bant : id adeo malum multos post annos in civitatem reverterat.

Diuturna inter ordines reipublicæ discordia describitur.

XXXVIII. Nam postquam Cn. Pompeio et M. Crasso consulibus tribunitia potestas restituta est[1], homines adolescentes summam potestatem nacti, quibus ætas animusque ferox erat, cœpere, senatum criminando, plebem exagitare; dein, largiundo atque pollicitando, magis incendere, ipsi clari potentesque fieri. Contra eos summa ope nitebatur pleraque nobilitas, senati specie, pro sua magnitudine. Namque, uti paucis verum absolvam, per illa tempora quicumque rempublicam agitavere, honestis nominibus, alii sicuti populi jura defenderent, pars quo senati auctoritas maxuma foret, bonum publicum simulantes, pro sua quisque potentia certabant. Neque modestia neque modus contentionis erat : utrique victoriam crudeliter exercebant.

XXXIX. Sed postquam Cn. Pompeius ad bellum maritimum[2] atque mithridaticum missus est, plebis opes imminutæ, paucorum potentia crevit. Hi magistratus, provincias, alia omnia tenere; ipsi innoxii, florentes, sine metu ætatem agere; ceteros judiciis terrere, quo plebem in magistratu placidius tractarent. Sed ubi primum dubiis rebus novandi spes oblata, vetus certamen animos eorum arrexit. Quod si primo prælio Catilina superior aut æqua manu discessisset, profecto magna clades atque calamitas

[1] Sylla tribunorum potestatem fere sustulerat, A. U. 672, prohibendo ne conciones haberent aut leges ferrent; sed eis priora jura restituerat Pompeius, A. U. 683.

[2] Cilices piratas profligaverat Pompeius A. U. 687; posteaque adversus Mithridatem missus, adhuc in Asia detinebatur.

rempublicam oppressisset; neque illis, qui victoriam adepti forent, diutius ea uti licuisset, quin defessis et exsanguibus qui plus posset imperium atque libertatem extorqueret. Fuere tamen extra conjurationem complures qui ad Catilinam initio profecti sunt. In his A. Fulvius, senatoris filius, quem retractum ex itinere parens necari jussit. Iisdem temporibus Romæ Lentulus, sicuti Catilina præceperat, quoscumque moribus aut fortuna novis rebus idoneos credebat, aut per se aut per alios sollicitabat; neque solum cives, sed cujusque modi genus hominum, quod modo usui foret.

Allobrogum legati, per Umbrenum sollicitati, conjurationem omnem, ut cognoverant, Ciceroni aperiunt.

XL. Igitur P. Umbreno cuidam[1] negotium dat uti legatos Allobrogum[2] requirat, eosque, si possit, impellat ad societatem belli; existumans, publice privatimque ære alieno oppressos[3], præterea quod natura gens gallica bellicosa esset, facile eos ad tale consilium adduci posse. Umbrenus, quod in Gallia negotiatus, plerisque principibus civitatum notus erat atque eos noverat. Itaque sine mora, ubi primum legatos in foro conspexit, percontatus pauca de statu civitatis, et quasi dolens ejus casum, requirere cœpit quem exitum tantis malis sperarent. Postquam illos videt queri de avaritia magistratuum, accusare senatum quod in eo auxilii nihil esset, miseriis suis remedium mortem exspectare : « At ego, inquit,

[1] Libertus erat, in Gallia negotiationem exercens.

[2] *Allobroges* incolebant partem Galliæ sitam inter Rhodanum et Alpes (*Dauphiné et Savoie*).

[3] Romam veniebant ut de magistratuum exactionibus quererentur.

vobis, si modo viri esse voltis, rationem ostendam, qua tanta ista mala effugiatis. » Hæc ubi dixit, Allobroges, in maxumam spem adducti, Umbrenum orare uti sui misereretur : nihil tam asperum neque tam difficile esse quin cupidissume facturi essent, dum ea res civitatem ære alieno liberaret. Ille eos in domum D. Bruti perducit, quod foro propinqua erat, neque aliena consilii propter Semproniam[1] : nam tum Brutus ab Roma aberat. Præterea Gabinium arcessit, quo major auctoritas sermoni inesset. Eo præsente conjurationem aperit : nominat socios, præterea multos cujusque generis innoxios[2], quo legatis animus amplior esset : dein eos, pollicitos operam suam, dimittit.

XLI. Sed Allobroges diu in incerto habuere quidnam consilii caperent. In altera parte erat æs alienum, studium belli, magna merces in spe victoriæ : at in altera majores opes, tuta consilia, pro incerta spe certa præmia. Hæc illis volventibus, tandem vicit fortuna reipublicæ. Itaque Q. Fabio Sangæ[3], cujus patrocinio civitas plurimum utebatur, rem omnem, uti cognoverant, aperiunt. Cicero, per Sangam consilio cognito, legatis præcipit studium conjurationis vehementer simulent, ceteros adeant, bene polliceantur, dentque operam uti eos quam maxume manifestos habeant.

[1] Vide caput XXV et notam appositam.

[2] *Innoxios*, conjurationis non participes.

[3] *Fabius Sanga* originem ducebat a Fabio Maximo, cui cognomen fuerat Allobrogico, ob devictos Allobrogas A. U. 633. Hunc et filios gens devicta patronos elegerat.

Multi, per Galliam et Italiam motus agitantes, in vincula conjiciuntur.

XLII. Iisdem fere temporibus, in Gallia citeriore atque ulteriore[1], item in agro Piceno, Bruttio, Apulia, motus erat : namque illi quos antea Catilina dimiserat, inconsulte ac veluti per dementiam cuncta simul agere; nocturnis consiliis, armorum atque telorum portationibus, festinando, agitando omnia, plus timoris quam periculi effecerant. Ex eo numero complures Q. Metellus Celer prætor, ex senati consultu, causa cognita, in vincula conjecerat; item in ulteriore Gallia C. Murena, qui ei provinciæ legatus præerat.

Romæ, conjurati inter se negotium partiuntur.

XLIII. At Romæ Lentulus cum ceteris qui principes conjurationis erant, paratis, uti videbantur, magnis copiis, constituerant uti, Catilina in agrum Fæsulanum quum venisset, L. Bestia tribunus plebis, concione habita, quereretur de actionibus Ciceronis, bellique gravissumi invidiam optumo consuli imponeret; eo signo, proxuma nocte, cetera multitudo conjurationis suum quisque negotium exsequeretur. Sed ea divisa hoc modo dicebantur : Statilius et Gabinius uti cum magna manu duodecim simul opportuna loca Urbis incenderent, quo tumultu facilior aditus ad consulem ceterosque, quibus insidiæ

[1] *Gallia citerior,* seu cisalpina, pars erat septentrionalis Italiæ; Gallia scilicet Romanis *citra Alpes* sita. Gallia *ulterior,* seu ultra Alpes, solam romanam provinciam hoc loco designat : *Provence, Dauphiné, Languedoc.* — Agrum Picenum : *Marche d'Ancône.* — Bruttium : *Calabre.* — Apulia : *terres de Bari e' d'Otrante.*

parabantur, fieret; Cethegus Ciceronis januam obsideret eumque vi aggrederetur, alius autem alium; sed filii familiarum, quorum ex nobilitate maxuma pars, parentes interficerent; simul, cæde et incendio perculsis omnibus, ad Catilinam erumperent. Inter hæc parata atque decreta, Cethegus semper querebatur de ignavia sociorum : « Illos dubitando et dies prolatando[1] magnas opportunitates corrumpere; facto, non consulto, in tali periculo opus esse; seque, si pauci adjuvarent, languentibus aliis, impetum in curiam facturum. » Natura ferox, vehemens, manu promptus, maxumum bonum in celeritate putabat.

Allobroges a conjuratis scripta postulant, et quasi per insidias deprehenduntur cum Volturcio.

XLIV. Sed Allobroges, ex præcepto Ciceronis, per Gabinium ceteros conveniunt; ab Lentulo, Cethego, Statilio, item Cassio, postulant jusjurandum quod signatum ad cives perferant: « Aliter haud facile eos ad tantum negotium impelli posse. » Ceteri nihil suspicantes dant, Cassius semet eo brevi venturum pollicetur, ac paulo ante legatos ex Urbe proficiscitur. Lentulus cum his T. Volturcium quemdam Crotoniensem[2] mittit, uti Allobroges, priusquam domum pergerent, cum Catilina, data et accepta fide, societatem confirmarent. Ipse Volturcio litteras ad Catilinam dat, quarum exemplum infra scriptum: « Quis sim, ex eo quem ad te misi cognosces. Fac cogites in quanta calamitate sis, et memineris te vi-

[1] Exierat Catilina nono die Novembris, ac incendendæ Urbi destinaverant tantum noctem unam e Saturnalibus, quæ celebrari incipiebant post septimum et decimum diem Decembris.

[2] *Croton* Bruttii civitas erat, in sinu Tarentino.

rum : consideres quid tuæ rationes postulent : auxilium petas ab omnibus, etiam ab infimis. » Ad hoc mandata verbis dat : « Quum ab senatu hostis judicatus sit, quo consilio servitia repudiet? In Urbe parata esse quæ jusserit; ne cunctetur ipse propius accedere. »

XLV. His rebus ita actis, constituta nocte [1] qua proficiscerentur, Cicero, per legatos cuncta edoctus, L. Valerio Flacco [2] et C. Pomptino prætoribus imperat uti in ponte Mulvio [3] per insidias Allobrogum comitatus deprehendant : rem omnem aperit cujus gratia mittebantur; cetera, uti facto opus sit, ita agant. Homines militares, sine tumultu præsidiis collocatis, sicuti præceptum erat, occulte pontem obsidunt. Postquam ad id loci legati cum Volturcio venere et simul utrinque clamor exortus est, Galli, cito cognito consilio, sine mora prætoribus se tradunt. Volturcius primo, cohortatus ceteros, gladio se a multitudine defendit; dein, ubi a legatis desertus est, multa prius de salute sua Pomptinum obtestatus, quod ei notus erat, postremo timidus ac vitæ diffidens, veluti hostibus, sese prætoribus dedit.

Advocato senatu, consul arguit principes conjurationis, qui jubentur in liberis custodiis haberi.

XLVI. Quibus rebus confectis, omnia propere per nuntios consuli declarantur. At illum ingens cura atque lætitia simul occupavere : nam lætabatur, conjuratione patefacta, civitatem periculis ereptam esse;

[1] *Nocte* quæ secutura erat secundum diem Decembris.
[2] *Flaccum,* postea repetundarum ab Asiaticis accusatum, defendit Cicero, *Or. pro Flacco.*
[3] *Pons Mulvius,* via Flaminia, in Etruriam ducebat. Hodie *Ponte Mole.*

porro autem anxius erat, in maxumo scelere tantis civibus deprehensis, quid facto opus esset : pœnam illorum sibi oneri, impunitatem perdundæ reipublicæ fore. Igitur, confirmato animo, vocari ad sese jubet Lentulum, Cethegum, Statilium, Gabinium, item Q. Cœparium quemdam Terracinensem, qui in Apuliam ad concitanda servitia proficisci parabat. Ceteri sine mora veniunt : Cœparius, paulo ante domo egressus, cognito indicio, ex Urbe profugerat. Consul Lentulum, quod prætor erat, ipse manu tenens in senatum perducit; reliquos cum custodibus in ædem Concordiæ [1] venire jubet. Eo senatum advocat, magnaque frequentia ejus ordinis, Volturcium cum legatis introducit; Flaccum prætorem scrinium cum litteris quas a legatis acceperat, eodem afferre jubet.

XLVII. Volturcius, interrogatus de itinere, de litteris, postremo quid, aut qua de causa, consilii habuisset, primo fingere alia, dissimulare de conjuratione; post, ubi fide publica [2] dicere jussus est, omnia, uti gesta erant, aperit : « Se, paucis ante diebus a Gabinio et Cœpario socium accitum, nihil amplius scire quam legatos; tantummodo audire solitum ex Gabinio, P. Autronium, Servium Sullam, L. Vargunteium, multos præterea, in ea conjuratione esse. » Eadem Galli fatentur, ac Lentulum dissimu-

[1] *Concordiæ* templum, in eo montis Capitolini latere quod Forum spectat, condiderat Camillus dictator, ob restitutam inter plebem et senatum concordiam. In eo sæpe, quod in media fere Urbe situm erat, senatus habebatur.

[2] *Fide publica*, id est, promissione facta per consulem, *reipublicæ nomine et fide,* quod ei impune futurum sit, dummodo verum confiteatur.

lantem coarguunt, præter litteras, sermonibus quos habere solitus : « Ex libris sibyllinis[1] regnum Romæ tribus Corneliis portendi; Cinnam atque Sullam antea; se tertium cui fatum foret Urbis potiri. Præterea ab incenso Capitolio illum esse vigesimum annum, quem sæpe ex prodigiis haruspices[2] respondissent bello civili cruentum fore. » Igitur perlectis litteris, quum prius omnes signa sua cognovissent, senatus decernit uti abdicatus magistratu Lentulus, item ceteri, in liberis custodiis[3] haberentur. Itaque Lentulus P. Lentulo Spintheri, qui tum ædilis erat, Cethegus Q. Cornificio, Statilius C. Cæsari[4], Gabinius M. Crasso, Cœparius (nam is paulo ante ex fuga retractus) Cn. Terentio senatori traduntur.

Plebes, mutata mente, Catilinæ consilia exsecratur. Novus conjurationis index.

XLVIII. Interea plebes, conjuratione patefacta, quæ primo cupida rerum novarum nimis bello favebat, mutata mente, Catilinæ consilia exsecrari, Ciceronem ad cœlum tollere[5]; veluti ex servitute erepta, gaudium atque lætitiam agitabant. Namque alia

[1] Sibyllarum vaticinia totam Romanorum historiam continere censebantur.

[2] *Haruspices* e victimarum extis futura prædicebant.

[3] Rei nobiliores sæpe custodiendi tradebantur, sive magistratibus, sive etiam privatis, qui pro eis vades se dabant. Hæc erat *libera custodia.*

[4] Ad *Cæsarem* et *Crassum* nonnihil suspicionis perveniebat. Hos tamen senatus, ut bonis fidem adhibendo, bonos et fideles esse cogebat.

[5] Senatu egressus, nocte jam appropinquante, omnium rerum quæ gestæ fuerant rationem populo dedit Cicero, ea oratione quæ tertia est in Catilinam. Tunc plebes, cognoscens quanto periculo fuisset erepta, consulem summis laudibus extulit, quem tamen in exsilium, ob eamdem causam, mox erat ejectura.

belli facinora prædæ magis quam detrimento fore, incendium vero crudele, immoderatum, ac sibi maxume calamitosum putabat; quippe cui omnes copiæ in usu quotidiano et cultu corporis erant. Post eum diem, quidam L. Tarquinius ad senatum adductus erat, quem ad Catilinam proficiscentem ex itinere retractum aiebant. Is quum se diceret indicaturum de conjuratione, si fides publica data esset, jussus a consule quæ sciret edicere, eadem fere quæ Volturcius, de paratis incendiis, de cæde bonorum, de itinere hostium, senatum edocet: præterea se missum a M. Crasso, qui Catilinæ nuntiaret ne eum Lentulus, Cethegus, alii ex conjuratione deprehensi terrerent; eoque magis properaret ad Urbem accedere, quo et ceterorum animos reficeret, et illi facilius e periculo eriperentur. Sed ubi Tarquinius Crassum nominavit, hominem nobilem, maxumis divitiis, summa potentia: alii rem incredibilem rati; pars, tametsi verum existumabant, tamen quia in tali tempore tanta vis hominis leniunda magis quam exagitanda videbatur; plerique, Crasso ex negotiis privatis obnoxii, conclamant indicem falsum, deque ea re postulant uti referatur. Itaque, consulente Cicerone, frequens senatus decernit « Tarquinii indicem falsum videri, eumque in vinculis retinendum, neque amplius potestatem faciundam, nisi de eo indicaret cujus consilio tantam rem mentitus esset ». Erant eo tempore qui existumarent indicium illud a P. Autronio machinatum, quo facilius, appellato Crasso, per societatem periculi, reliquos illius potentia tegeret. Alii Tarquinium a Cicerone immissum aiebant, ne Crassus, more suo

susceplo malorum patrocinio, rempublicam conturbaret. Ipsum Crassum ego postea prædicantem audivi, tantam illam contumeliam sibi a Cicerone impositam.

Cæsarem sui æmuli inter conjuratos nominatum volunt.

XLIX. Sed iisdem temporibus Q. Catulus et C. Piso neque precibus, neque gratia, neque pretio Ciceronem impellere potuere, uti per Allobroges aut alium indicem C. Cæsar falso nominaretur[1]. Nam uterque cum illo graves inimicitias exercebant: Piso[2], oppugnatus in judicio repetundarum, propter cujusdam Transpadani supplicium injustum; Catulus, ex petitione pontificatus odio incensus, quod extrema ætate, maxumis honoribus usus, ab adolescentulo[3] Cæsare victus discesserat. Res autem opportuna videbatur, quod privatim egregia liberalitate, publice maxumis muneribus, grandem pecuniam debebat[4]. Sed ubi consulem ad tantum facinus impellere nequeunt, ipsi singulatim circumeundo, atque emen-

[1] Amicus Cæsari Sallustius eum invidioso crimine purgare quacumque ratione nititur : at certe probabilis conjectura est, Cæsarem, si ipse cum Catilina non conjuraverit, saltem ejus consilia cognovisse. Et quidem Plutarchus narrat, a Catulo et Pisone postea Ciceronem fuisse reprehensum, eo quod in reprimendo conjuratorum scelere Cæsari pepercisset, quamvis multis indiciis accusato.

[2] *Piso,* consul anno 687, postea proconsul in citeriore Gallia (quæ in cispadanam et *transpadanam* dividebatur), ac post administrationem *repetundarum* reus, a Cæsare accusatus et a Cicerone tum consule defensus ac liberatus est.

[3] Etsi tum Cæsar septem et triginta annos natus erat, cum Catulo tamen comparatus, adolescens videri poterat.

[4] *Debebat. Cæsar* privatis largitionibus et publicis ludis æs alienum viginti quinque millium sestertium (5,000,000 fr.) contraxerat; unde tabulas novas optare putabatur.

tiundo quæ se ex Volturcio aut Allobrogibus audisse dicerent, magnam illi invidiam conflaverant; usque eo ut nonnulli equites romani, qui præsidii causa cum telis erant circum ædem Concordiæ, seu periculi magnitudine, seu animi nobilitate impulsi, quo studium suum in rempublicam clarius esset, egredienti ex senatu Cæsari gladio minitarentur.

Molitiones fiunt ut rei e custodiis eripiantur. Tum Cicero in senatu refert quid de his fieri placeat.

L. Dum hæc in senatu aguntur, et dum legatis Allobrogum et Tito Volturcio, comprobato eorum indicio, præmia decernuntur, liberti et pauci ex clientibus Lentuli, diversis itineribus, opifices atque servitia in vicis ad eum eripiendum sollicitabant; partim exquirebant duces multitudinum, qui pretio rempublicam vexare soliti. Cethegus autem per nuntios familiam atque libertos suos, lectos et exercitatos in audaciam, orabat, grege facto, cum telis ad sese irrumperent. Consul ubi ea parari cognovit, dispositis præsidiis uti res atque tempus monebat, convocato senatu, refert quid de his fieri placeat qui in custodiam traditi erant. Sed eos paulo ante frequens senatus judicaverat contra rempublicam fecisse. Tum [1] D. Junius Silanus, primus sententiam

[1] Ex Plutarcho, Suetonio et aliis, in summa deliberationis hujus diei, qui fuit quintus Decembris, D. Silanus et qui post eum locuti sunt extremo supplicio reos afficiendos censuerant, excepto Tiberio Nerone (Tiberii imperatoris avo), qui reos censuerat custodiendos, *præsidiis additis*, ne eripi possent, donec, Catilina debellato et toto negotio melius cognito, de iis iterum referretur. Sed post Cæsaris orationem, plurimi senatores timuerunt ne severiori judicio nimia invidia concitaretur, et ipsa Ci-

rogatus quod eo tempore consul designatus erat, de his qui in custodiis tenebantur, præterea de L. Cassio, P. Furio, P. Umbreno, Q. Annio, si deprehensi forent, supplicium sumendum decreverat; isque postea, permotus oratione C. Cæsaris, pedibus in sententiam Tiberii Neronis iturum [1] se dixerat, quod de ea re, præsidiis additis, referundum censuerat. Sed Cæsar, ubi ad eum ventum est, rogatus sententiam a consule, hujuscemodi verba locutus est:

Cæsar oratione clementiam suadet.

LI. « Omnes homines, Patres Conscripti, qui de rebus dubiis consultant, ab odio, amicitia, ira atque misericordia, vacuos esse decet. Haud facile animus verum providet, ubi illa officiunt; neque quisquam omnium lubidini simul et usui paruit. Ubi intenderis ingenium, valet; si lubido possidet, ea dominatur, animus nihil valet. Magna mihi copia est memorandi, P. C., qui reges atque populi, ira aut misericordia impulsi, male consuluerint; sed ea malo dicere quæ majores nostri, contra lubidinem animi, recte atque ordine fecere. Bello macedonico [2], quod cum rege Perse gessimus, Rhodiorum civitas, magna atque magnifica, quæ populi romani opibus

ceronis oratio, quæ est quarta in Catilinam, non sufficienter animos confirmaverat, quum Cato, tribunus plebis tunc designatus, vehementi oratione omnem patrum hæsitationem dissipavit, reique extremo supplicio affecti sunt.

[1] Quum orationes diversæ habitæ fuerant, jubebat magistratus qui senatui præerat *discessionem fieri*, id est a sede sua quemque discedere, et in ejus partem *pedibus ire* cujus sententiam probabat.

[2] Hoc bellum Æmilius Paulus, victo apud Pydnam rege Perse, confecerat A. U. C. 586.

creverat[1], infida atque adversa[2] nobis fuit : sed postquam, bello confecto, de Rhodiis consultum est, majores nostri, ne quis divitiarum magis quam injuriæ causa bellum inceptum diceret, impunitos[3] dimisere. Item bellis punicis omnibus, quum sæpe Carthaginienses, et in pace et per inducias, multa nefaria facinora fecissent, nunquam ipsi per occasionem talia fecere : magis quid se dignum foret, quam quid in illos jure fieri posset, quærebant.

« Hoc idem vobis providendum est, P. C., ne plus valeat apud vos P. Lentuli et ceterorum scelus quam vestra dignitas, neu magis iræ vestræ quam famæ consulatis. Nam si digna pœna pro factis eorum reperitur, novum consilium approbo; sin magnitudo sceleris omnium ingenia exsuperat, iis utendum censeo quæ legibus comparata sunt. Plerique eorum qui ante me sententias dixerunt, composite atque magnifice casum reipublicæ miserati sunt. Quæ belli sævitia, quæ victis acciderént, enumeravere : rapi virgines, pueros; divelli liberos a parentum complexu; fana atque domos exspoliari; cædem, incendia fieri; postremo armis, cadaveribus, cruore atque luctu omnia compleri. Sed, per deos immortales, quo illa oratio pertinuit? An uti vos infestos conjurationi faceret? Scilicet quem res tanta atque tam atrox non permovit, eum oratio accendet! Non ita est, neque cuiquam mortalium injuriæ suæ parvæ videntur; multi eas gravius æquo habuere. Sed aliis

[1] *Creverat,* accepta parte Lyciæ et Cariæ a Romanis, quos in bello adversus Antiochum juverat.

[2] Non adversus Romanos arma cepit, sed in partes regis pronior visa est. Cf. Liv. XLIV, 14, et XLV, 20.

[3] Datas tamen antea provincias eripuerunt.

alia licentia, P. C. Qui demissi in obscuro vitam habent, si quid iracundia deliquere, pauci sciunt; fama atque fortuna pares sunt : qui, magno imperio præditi, in excelso ætatem agunt, eorum facta cuncti mortales novere. Ita, in maxuma fortuna minuma licentia est : neque studere, neque odisse, sed minume irasci decet. Quæ apud alios iracundia dicitur, ea in imperio superbia atque crudelitas appellatur.

« Equidem ego sic æstumo, P. C., omnes cruciatus minores quam facinora illorum esse. Sed plerique mortales postrema meminere; et in hominibus impiis, sceleris eorum obliti, de pœna disserunt, si ea paulo severior fuit. D. Silanum, virum fortem atque strenuum, certe scio quæ dixerit studio reipublicæ dixisse, neque illum in tanta re gratiam aut inimicitias exercere : eos mores, eam modestiam viri cognovi. Verum sententia ejus, non mihi crudelis, quid enim in tales homines crudele fieri potest? sed aliena a republica nostra videtur. Nam profecto aut metus aut injuria te subegit, Silane, consulem designatum, genus pœnæ novum decernere. De timore supervacaneum est disserere, quum præsenti diligentia clarissumi viri consulis tanta præsidia sint in armis. De pœna possum equidem dicere id quod res habet : in luctu atque miseriis mortem ærumnarum requiem, non cruciatum esse; eam cuncta mortalium mala dissolvere; ultra neque curæ neque gaudio locum esse. Sed, per deos immortales, quamobrem in sententiam non addidisti, uti prius verberibus in eos animadverteretur? An quia lex Porcia vetat? At aliæ leges item condemnatis civibus ani-

mam non eripi, sed exsilium permitti jubent. An quia gravius est verberari quam necari? Quid autem acerbum aut grave nimis in homines tanti facinoris convictos? Sin quia levius, qui convenit in minore negotio legem timere, quum eam in majore neglexeris?

« At enim quis reprehendet quod in parricidas reipublicæ decretum erit? Tempus, dies, fortuna, cujus lubido gentibus moderatur. Illis merito accidet quidquid evenerit : ceterum vos, P. C., quid in alios statuatis, considerate. Omnia mala exempla ex bonis orta sunt; sed ubi imperium ad ignaros aut minus bonos pervenit, novum illud exemplum ab dignis et idoneis ad indignos et non idoneos transfertur. Lacedæmonii, devictis [1] Atheniensibus, triginta viros imposuere, qui rempublicam eorum tractarent. Hi primo cœpere pessumum quemque et omnibus invisum indemnatum necare : ea populus lætari, et merito dicere fieri. Post, ubi paulatim licentia crevit, juxta bonos et malos lubidinose interficere, ceteros metu terrere. Ita civitas, servitute oppressa, stultæ lætitiæ graves pœnas dedit. Nostra memoria, victor Sulla quum Damasippum [2] et alios hujusmodi, qui malo reipublicæ creverant, jugulari jussit, quis non factum ejus laudabat? Homines scelestos et factiosos, qui seditionibus rempublicam exagitaverant, merito necatos aiebant. Sed ea res magnæ initium cladis fuit : nam uti quisque domum aut villam, postremo aut vas aut vestimentum alicujus concupiverat, da-

[1] Anno circiter ante Christum 405.

[2] *Damasippus,* prætor urbanus A. U. 672, clarissimos senatores, jussu C. Marii, paulo ante Syllæ victoriam interfecerat.

bat operam ut is in proscriptorum numero esset. Ita quibus Damasippi mors lætitiæ fuerat, post paulo ipsi trahebantur; neque prius finis jugulandi fuit, quam Sulla omnes suos divitiis explevit. Atque ego hæc non in M. Tullio, neque his temporibus vereor; sed in magna civitate multa et varia ingenia sunt. Potest alio tempore, alio consule cui item exercitus in manu sit, falsum aliquid pro vero credi : ubi hoc exemplo, per senati decretum, consul gladium eduxerit, quis finem statuet, aut quis moderabitur?

« Majores nostri, P. C., neque consilii neque audaciæ unquam eguere; neque superbia obstabat quominus aliena instituta, si modo proba, imitarentur. Arma atque tela militaria ab Samnitibus, insignia magistratuum ab Tuscis pleraque sumpserunt : postremo, quod ubique apud socios aut hostes idoneum videbatur, cum summo studio domi exsequebantur : imitari quam invidere bonis malebant. Sed eodem illo tempore, Græciæ morem imitati, verberibus animadvertebant in cives, de condemnatis summum supplicium sumebant. Postquam respublica adolevit, et multitudine civium factiones valuere, circumveniri innocentes, alia hujuscemodi fieri cœpere. Tum lex Porcia aliæque paratæ, quibus legibus exsilium damnatis permissum. Hanc ego causam, P. C., quominus novum consilium capiamus, in primis magnam puto. Profecto virtus atque sapientia major in illis fuit qui ex parvis opibus tantum imperium fecere, quam in nobis qui ea bene parta vix retinemus. Placet igitur eos dimitti et augeri exercitum Catilinæ? Minume; sed ita censeo : publicandas eorum pecunias; ipsos in vinculis habendos

per municipia quæ maxume opibus valent; neu quis de his postea ad senatum referat, neve cum populo agat : qui aliter fecerit, senatum existumare eum contra rempublicam et salutem omnium facturum [1]. »

Cato censet sola morte conjuratorum caveri posse periculum.

LII. Postquam Cæsar dicendi finem fecit, ceteri verbo, alius alii [2], varie assentiebantur; at M. Porcius Cato, rogatus sententiam, hujuscemodi orationem habuit :

« Longe mihi alia mens est, P. C., quum res atque pericula nostra considero, et quum sententias nonnullorum mecum ipse reputo. Illi mihi disseruisse videntur de pœna eorum qui patriæ, parentibus, aris atque focis suis bellum paravere; res autem monet cavere ab illis, magis quam quid in illos statuamus consultare. Nam cetera tum persequare ubi facta sunt; hoc nisi provideris ne accidat, ubi evenit, frustra judicia implores : capta urbe, nihil fit reliqui victis. Sed, per deos immortales, vos ego appello, qui semper domos, villas, signa, tabulas vestras pluris quam rempublicam fecistis. Si ista, cujuscumque modi sint, quæ amplexamini, retinere, si voluptatibus vestris otium præbere voltis, expergiscimini aliquando, et capessite rempublicam. Non agitur de vectigalibus, non de sociorum injuriis : libertas et anima nostra in dubio est.

« Sæpenumero, P. C., multa verba in hoc ordine feci : sæpe de luxuria atque avaritia nostrorum civium questus sum, multosque mortales ea causa adversos

[1] De tota hac Cæsaris sententia, vide Cic., 4 in Cat. 4.

[2] *Alius alii*, Silano nempe, aut Tiberio, aut Cæsari.

habeo. Qui mihi atque animo meo nullius unquam delicti gratiam fecissem, haud facile alterius lubidini malefacta condonabam. Sed, ea tametsi vos parvi pendebatis, tamen respublica firma erat: opulentia neglegentiam tolerabat. Nunc vero non id agitur, bonis an malis moribus vivamus, neque quantum aut quam magnificum imperium populi romani; sed hæc cujuscumque modi videntur, nostra, an nobiscum una hostium futura sint. Hic mihi quisquam mansuetudinem et misericordiam nominat! Jampridem equidem nos vera rerum vocabula amisimus, quia bona aliena largiri liberalitas, malarum rerum audicia fortitudo vocatur; eo respublica in extremo sita. Sint sane, quoniam ita se mores habent, liberales ex sociorum fortunis; sint misericordes in furibus ærarii: ne sanguinem nostrum largiantur; et, dum paucis sceleratis parcunt, bonos omnes perditum eant.

« Bene et composite C. Cæsar paulo ante in hoc ordine de vita et morte disseruit, falsa, credo, existumans quæ de inferis memorantur: diverso itinere malos a bonis loca tetra, inculta, fœda atque formidolosa habere. Itaque censuit pecunias eorum publicandas, ipsos per municipia habendos: videlicet ne, aut a popularibus conjurationis, aut a multitudine conducta, per vim eripiantur. Quasi vero mali atque scelesti tantummodo in Urbe, et non per totam Italiam sint; aut non ibi plus possit audacia, ubi ad defendendum opes minores. Quare vanum equidem hoc consilium, si periculum ex illis metuit; sin in tanto omnium metu solus non timet, eo magis refert mihi atque vobis timere.

« Quare, quum de P. Lentulo ceterisque statuetis,

pro certo habetote vos simul de exercitu Catilinæ et de omnibus conjuratis decernere. Quanto vos attentius ea agetis, tanto illis animus infirmior erit; si paululum modo vos languere viderint, jam omnes feroces aderunt. Nolite existumare majores nostros armis rempublicam ex parva magnam fecisse. Si ita res esset, multo pulcherrumam eam nos haberemus: quippe sociorum atque civium, præterea armorum atque equorum, major nobis copia quam illis. Sed alia fuere, quæ illos magnos fecere, quæ nobis nulla sunt: domi industria, foris justum imperium, animus in consulendo liber, neque delicto neque lubidini obnoxius. Pro his nos habemus luxuriam atque avaritiam; publice egestatem, privatim opulentiam; laudamus divitias, sequimur inertiam; inter bonos et malos discrimen nullum; omnia virtutis præmia ambitio possidet. Neque mirum, ubi vos separatim sibi quisque consilium capitis; ubi domi voluptatibus, hic pecuniæ aut gratiæ servitis: eo fit ut impetus fiat in vacuam rempublicam. Sed ego hæc omitto.

« Conjuravere nobilissumi cives patriam incendere; Gallorum gentem, infestissumam nomini romano, ad bellum arcessunt; dux hostium cum exercitu supra caput est: vos cunctamini etiamnunc, quid intra mœnia apprehensis hostibus faciatis? Misereamini censeo (deliquere homines adolescentuli per ambitionem) atque etiam armatos dimittatis. Næ ista vobis mansuetudo et misericordia, si illi arma ceperint, in miseriam vertet. — Scilicet res aspera est, sed vos non timetis eam. — Imo vero maxume; sed inertia et mollitia animi, alius alium exspectantes, cunctamini, videlicet dis immortalibus confisi, qui hanc rempublicam in

maxumis sæpe periculis servavere. Non votis, neque suppliciis muliebribus auxilia deorum parantur; vigilando, agendo, bene consulendo, prospera omnia cedunt : ubi secordiæ te atque ignaviæ tradideris, nequidquam deos implores; irati infestique sunt. Apud majores nostros T. Manlius Torquatus bello gallico [1] filium suum, quod is contra imperium in hostem pugnaverat, necari jussit; atque ille egregius adolescens immoderatæ fortitudinis morte pœnas dedit. Vos, de crudelissumis parricidis quid statuatis, cunctamini! — Videlicet vita cetera eorum huic sceleri obstat? — Verum parcite dignitati Lentuli, si ipse pudicitiæ, si famæ suæ, si dis aut hominibus unquam ullis pepercit; ignoscite Cethegi adolescentiæ, nisi iterum patriæ bellum fecit. Nam quid ego de Gabinio, Statilio, Cœpario loquar? quibus si quidquam unquam pensi fuisset, non ea consilia de republica habuissent.

« Postremo, P. C., si mehercule peccato locus esset, facile paterer vos ipsa re corrigi, quoniam verba contemnitis; sed undique circumventi sumus. Catilina cum exercitu faucibus urget; alii intra mœnia, in sinu Urbis sunt hostes; neque parari neque consuli quidquam occulte potest : quo magis properandum. Quare ita ego censeo : quum nefario consilio sceleratorum civium respublica in maxuma pericula venerit, hique indicio T. Volturcii et legatorum Allobrogum convicti confessique sint cædem, incendia, alia fœda atque crudelia facinora in cives patriamque paravisse; de confessis, sicuti de manifestis rerum capitalium, more majorum supplicium sumendum. »

[1] Vide Liv. VIII, 7, ubi factum hoc non bello gallico, sed latino evenisse testatur.

Sententia Catonis decreto confirmatur. Paucorum egregia virtute res magnæ geruntur.

LIII. Postquam Cato assedit, consulares omnes, itemque senatus magna pars, sententiam ejus laudant, virtutem animi ad cœlum ferunt : alii alios increpantes timidos vocant; Cato magnus atque clarus habetur. Senati decretum fit sicuti ille censuerat. Sed mihi multa legenti, multa audienti, quæ populus romanus domi militiæque, mari atque terra, præclara facinora fecit, forte lubuit attendere quæ res maxume tanta negotia sustinuisset. Sciebam sæpenumero parva manu cum magnis legionibus hostium contendisse; cognoveram parvis copiis bella gesta cum opulentis regibus; ad hoc, sæpe fortunæ violentiam toleravisse; facundia Græcos, gloria belli Gallos ante Romanos fuisse : ac mihi multa agitanti constabat paucorum civium egregiam virtutem cuncta patravisse, eoque factum uti divitias paupertas, multitudinem paucitas superaret. Sed postquam luxu atque desidia civitas corrupta est, rursus respublica magnitudine sua imperatorum atque magistratuum vitia sustentabat; ac, veluti effeta parente, multis tempestatibus haud sane quisquam Romæ virtute magnus fuit. Sed memoria mea, ingenti virtute, diversi moribus fuere viri duo, M. Cato et C. Cæsar : quos, quoniam res obtulerat, silentio præterire non fuit consilium, quin utriusque naturam et mores, quantum ingenio possem, aperirem.

Catonis et Cæsaris natura moresque comparantur.

LIV. Igitur his genus[1], ætas, eloquentia, prope æqualia fuere; magnitudo animi par, item gloria, sed alia alii. Cæsar beneficiis atque munificentia magnus habebatur, integritate vitæ Cato. Ille mansuetudine et misericordia clarus factus; huic severitas dignitatem addiderat. Cæsar dando, sublevando, ignoscendo; Cato nihil largiundo gloriam adeptus. In altero miseris perfugium, in altero malis pernicies: illius facilitas, hujus constantia laudabatur. Postremo Cæsar in animum induxerat laborare, vigilare; negotiis amicorum intentus, sua neglegere; nihil denegare quod dono dignum esset; sibi magnum imperium, exercitum, novum bellum exoptabat, ubi virtus enitescere posset. At Catoni studium modestiæ, decoris, sed maxume severitatis erat: non divitiis cum divite, neque factione cum factioso, sed cum strenuo virtute, cum modesto pudore, cum innocente abstinentia certabat; esse quam videri bonus malebat: ita, quo minus gloriam petebat, eo magis sequebatur.

De conjuratis in carcere supplicium sumitur.

LV. Postquam, ut dixi, senatus in Catonis sententiam discessit, consul optumum factum ratus noctem quæ instabat antecapere, ne quid eo spatio novaretur,

[1] Porcia gens plebeia erat, Julia vero patricia. Quum vero nobilitas e gestis honoribus censeretur, non minus erat illustre Catonis quam Cæsaris genus. Etenim Porcius Cato, tres et triginta annos tunc natus, pronepos erat Porcii Prisci, censoris, qui primus ob sapientiam Cato dictus, cognomen illud liberis transmisit.

triumviros [1] quæ supplicium postulabat parare jubet: ipse, dispositis præsidiis, Lentulum in carcerem deducit; idem fit ceteris per prætores. Est locus in carcere quod Tullianum [2] appellatur, ubi paulum ascenderis ad lævam, circiter duodecim pedes humi depressus : eum muniunt undique parietes, atque insuper camera lapideis fornicibus vincta; sed incultu, tenebris, odore, fœda atque terribilis ejus facies est : in eum locum postquam demissus Lentulus, quibus præceptum erat laqueo gulam fregere. Ita ille patricius, ex clarissuma gente Corneliorum, qui consulare imperium Romæ habuerat, dignum moribus factisque suis exitum vitæ invenit. De Cethego, Statilio, Gabinio, Cœpario, eodem modo supplicium sumptum.

Catilina, copias instituens, ruinam sociorum audit; dumque in Galliam profugere tentat, ab hostibus clauditur.

LVI. Dum ea Romæ geruntur, Catilina, ex omni copia quam et ipse adduxerat et Manlius habuerat, duas legiones [3] instituit; cohortes, pro numero militum, complet: dein, ut quisque voluntarius aut ex sociis in castra venerat, æqualiter distribuerat, ac brevi spatio legiones numero hominum expleverat, quum initio non amplius duobus millibus habuisset. Sed ex

[1] Triumviris capitalibus mandata erat suppliciorum cura. Supplicia tamen non ipsi, sed per ministros sumebant.

[2] *Tullianum*, sic dictum a Tullio rege, qui illud exstruxerat, nunc sacellum est Petri captivitate consecratum : *San Pietro in carcere.*

[3] Legio, tunc temporis, sex millibus militum fere constabat, qui in decem cohortes et sexaginta centurias dividebantur. Quum ab initio Catilina non amplius duobus millibus habuerit, et tamen duas legiones instituerit, cohortes et centurias justo numero multo minores fuisse necesse est, donec advenientibus sociis explerentur.

omni copia circiter pars quarta erat militaribus armis instructa; ceteri, ut quemque casus armaverat, sparos[1] aut lanceas, alii præacutas sudes portabant. Sed postquam Antonius[2] cum exercitu adventabat, Catilina per montes iter facere, ad Urbem modo, modo in Galliam versus castra movere, hostibus occasionem pugnandi non dare. Sperabat propediem magnas copias se habiturum, si Romæ socii incepta patravissent. Interea servitia repudiabat, cujus initio ad eum magnæ copiæ concurrebant, opibus conjurationis fretus, simul alienum suis rationibus existumans, videri causam civium cum servis fugitivis communicavisse.

LVII. Sed postquam in castra nuntius pervenit, Romæ conjurationem patefactam; de Lentulo, Cethego, ceteris quos supra memoravi, supplicium sumptum : plerique, quos ad bellum spes rapinarum aut novarum rerum studium illexerat, dilabuntur; reliquos Catilina per montes asperos magnis itineribus in agrum Pistoriensem[3] adducit, eo consilio, uti per tramites occulte profugeret in Galliam. At Q. Metellus Celer cum tribus legionibus in agro Piceno præsidebat[4], ex difficultate rerum eadem illa[5] existumans Catilinam agitare. Igitur ubi iter ejus ex perfugis cognovit, castra propere movet, ac sub ipsis radicibus montium consedit, qua illi descensus erat. Neque tamen Antonius procul aberat; utpote qui magno exercitu, locis æquioribus, expeditos in fugam sequeretur.

1 « *Spara*, minimi generis jacula, a spargendo dicta. » Nonnius.

2 Cf. cap. XXXVI.

3 Urbs Pistorium (*Pistoie*) in Etruria est, ad Apennini radices.

4 Cf. cap. XXX.

5 Catilinæ scilicet consilium esse in Galliam cisalpinam profugere, Apennino superato.

Sed Catilina, postquam videt montibus atque copiis hostium sese clausum, in Urbe res adversas, neque fugæ neque præsidii ullam spem, optumum factum ratus in tali re fortunam belli tentare, statuit cum Antonio quamprimum confligere. Itaque, concione advocata, hujuscemodi orationem habuit:

Oratio Catilinæ ad suos.

LVIII. « Compertum ego habeo, milites, verba virtutem non addere; neque ex ignavo strenuum, neque fortem ex timido exercitum oratione imperatoris fieri. Quanta cujusque animo audacia natura aut moribus inest, tanta in bello patere solet: quem neque gloria neque pericula excitant, nequidquam hortere; timor animi auribus officit. Sed ego vos, quo pauca monerem, advocavi; simul uti causam consilii aperirem. Scitis equidem, milites, secordia atque ignavia Lentuli quantam ipsi cladem nobisque attulerit; quoque modo, dum ex Urbe præsidia opperior, in Galliam proficisci nequiverim. Nunc vero quo in loco res nostræ sint, juxta mecum omnes intellegitis. Exercitus hostium duo, unus ab Urbe, alter a Gallia obstant; diutius in his locis esse, si maxume animus ferat, frumenti atque aliarum rerum egestas prohibet: quocumque ire placet, ferro iter aperiundum est. Quapropter vos moneo uti forti atque parato animo sitis, et, quum prælium inibitis, memineritis vos divitias, decus, gloriam, præterea libertatem atque patriam, in dextris portare. Si vincimus, omnia tuta erunt: commeatus abunde, coloniæ atque municipia patebunt. Sin metu cesserimus, eadem illa adversa fiunt: neque locus, neque amicus quisquam teget quem arma non texerint. Præ-

terea, milites, non eadem nobis et illis necessitudo impendet : nos pro patria, pro libertate, pro vita certamus; illis supervacaneum est pugnare pro potentia paucorum : quo audacius aggredimini, memores pristinæ virtutis. Licuit nobis cum summa turpitudine in exsilio ætatem agere; potuistis nonnulli Romæ, amissis bonis, alienas opes exspectare : quia illa fœda atque intoleranda viris videbantur, hæc sequi decrevistis. Si hæc relinquere voltis, audacia opus est; nemo, nisi victor, pace bellum mutavit. Nam in fuga salutem sperare, quum arma, quis corpus tegitur, ab hostibus averteris, ea vero dementia est : semper in prælio his maxumum est periculum, qui maxume timent; audacia pro muro habetur. Quum vos considero, milites, et quum facta vestra æstumo, magna me spes victoriæ tenet. Animus, ætas, virtus vestra hortantur; præterea necessitudo, quæ etiam timidos fortes facit. Nam multitudo hostium ne circumvenire queat, prohibent angustiæ loci. Quod si virtuti vestræ fortuna inviderit, cavete inulti animam amittatis; neu capti potius, sicuti pecora trucidemini, quam virorum more pugnantes, cruentam atque luctuosam victoriam hostibus relinquatis. »

Dispositio utriusque exercitus. Maxima vi certatur. Conjurati omnes non inulti confodiuntur.

LIX. Hæc ubi dixit, paululum commoratus, signa canere jubet, atque instructos ordines in locum æquum deducit; dein, remotis omnium equis, quo militibus, exæquato periculo, animus amplior esset, ipse pedes exercitum, pro loco atque copiis, instruit. Nam, uti planities erat inter sinistros montes, et ab dextera rupes

aspera, octo cohortes in fronte constituit, reliqua signa in subsidio arctius collocat. Ab his centuriones omnes lectos et evocatos, præterea ex gregariis militibus optumum quemque armatum in primam aciem subducit. C. Manlium in dextera, Fæsulanum quemdam [2] in sinistra parte curare jubet; ipse cum libertis et colonis propter aquilam assistit, quam bello cimbrico [3] C. Marius in exercitu habuisse dicebatur. At ex altera parte C. Antonius, pedibus æger [4], quod prælio adesse nequibat, M. Petreio [5] legato exercitum permittit. Ille cohortes veteranas, quas tumulti [6] causa conscripserat, in fronte; post eas, ceterum exercitum in subsidiis locat : ipse, equo circumiens, unumquemque nominans appellat, hortatur, rogat uti meminerint se contra latrones inermos, pro patria, pro liberis, pro aris atque focis suis cernere. Homo militaris, quod amplius annos triginta tribunus, aut præfectus [7], aut legatus, aut prætor cum magna gloria fuerat, plerosque ipsos factaque eorum fortia noverat; ea commemorando militum animos accendebat.

LX. Sed ubi, rebus omnibus exploratis, Petreius tuba signum dat, cohortes paulatim incedere jubet, idem facit hostium exercitus. Postquam eo ventum unde a

[1] *Reliqua signa* seu cohortes reliquas; etenim unaquæque cohora *signum* proprium habebat, unaquæque legio *aquilam*.

[2] Hominem e Fæsulis, quem Plutarchus Furium vocat.

[3] Cimbros et Teutones Marius profligaverat A. U. 652.

[4] Testatur Dio, cap. XXXVII, Antonium simulasse morbum, quippe qui antea Catilinæ fautor fuerat.

[5] Idem ille Petreius in Hispania et in Africa pompeianas legiones contra Cæsarem duxit.

[6] *Tumultus* vocabatur repentinus Gallorum impetus, aut Italorum rebellio. Cf. Cic. Phil. VIII, 1.

[7] *Tribuni* sex erant in unaquaque legione, legati aut prætoris mandata exsequi curantes. *Præfecti* equitibus aut sociis præerant.

ferentariis[1] prælium committi posset, maxumo clamore cum infestis signis concurrunt: pila omittunt; gladiis res geritur. Veterani[2], pristinæ virtutis memores, cominus acriter instare; illi haud timidi resistunt: maxuma vi certatur. Interea Catilina cum expeditis in prima acie versari, laborantibus succurrere, integros pro sauciis arcessere, omnia providere, multum ipse pugnare, sæpe hostem ferire. Strenui militis et boni imperatoris officia simul exsequebatur. Petreius ubi videt Catilinam, contra ac ratus erat, magna vi tendere, cohortem prætoriam[3] in medios hostes inducit, eos pertubatos atque alios alibi resistentes interficit; deinde utrinque ex lateribus ceteros aggreditur. Manlius et Fæsulanus in primis pugnantes cadunt. Postquam fusas copias, seque cum paucis relictum videt Catilina, memor generis atque pristinæ dignitatis, in confertissumos hostes incurrit, ibique pugnans confoditur.

LXI. Sed confecto prælio, tum vero cerneres quanta audacia quantaque animi vis fuisset in exercitu Catilinæ: nam fere quem quisque pugnando locum ceperat, eum, amissa anima, corpore tegebat. Pauci autem, quos medios cohors prætoria disjecerat, paulo diversius, sed omnes tamen adversis vulneribus conciderant. Catilina vero longe a suis inter hostium cadavera repertus est, paululum etiam spirans, ferociamque animi, quam habuerat vivus, in voltu retinens. Postremo, ex omni copia, neque in prælio neque in fuga

[1] *Ferentarii* milites erant levis armaturæ, qui pilis atque missilibus pugnantes, prælii initium facere solebant. Veget.

[2] *Veterani,* Petreii milites.

[3] *Selecta erat* ex omni exercitu militum cohors, quæ a *prætore,* seu duce, non discedebat. Hujus instituti auctor fuit Scipio Africanus.

quisquam civis ingenuus [1] captus : ita cuncti suæ hostiumque vitæ juxta pepercerant. Neque tamen exercitus populi romani lætam aut incruentam victoriam adeptus : nam strenuissumus quisque aut occiderat in prælio, aut graviter vulneratus discesserat. Multi autem, qui de castris visundi aut spoliandi gratia processerant, volventes hostilia cadavera, amicum alii, pars hospitem aut cognatum reperiebant; fuere item qui inimicos suos cognoscerent. Ita varie per omnem exercitum lætitia, mœror, luctus atque gaudia agitabantur.

[1] *Ingenuus* erat qui liber et a parentibus liberis genitus fuerat.

II

BELLUM JUGURTHINUM

Procœmium. Via virtutis animus ad gloriam sine fortuna grassatur.

I. Falso queritur de natura sua genus humanum, quod, imbecilla atque ævi brevis, forte potius quam virtute regatur : nam contra, reputando, neque majus aliud neque præstabilius invenias, magisque naturæ industriam hominum quam vim aut tempus deesse. Sed dux atque imperator vitæ mortalium animus est. Qui ubi ad gloriam virtutis via grassatur, abunde pollens potensque et clarus est : neque fortunæ eget, quippe probitatem, industriam, alias artes bonas, neque dare neque eripere cuiquam potest. Sin, captus pravis cupidinibus, ad inertiam et voluptates corporis pessumdatus est ; perniciosa lubidine paulisper usus, ubi per secordiam vires, tempus, ingenium defluxere, naturæ infirmitas accusatur : suam quisque culpam auctores ad negotia transferunt. Quod si hominibus bonarum rerum tanta cura esset, quanto studio aliena ac nihil profutura multumque etiam periculosa petunt; neque regerentur magis quam regerent casus, et eo magnitudinis procederent, ubi, pro mortalibus, gloria æterni fierent.

Fluxa sunt bona corporis, immortalia animi facinora.

II. Nam uti genus hominum compositum ex anima et corpore, ita res cunctæ studiaque omnia nostra, corporis alia, alia animi naturam sequuntur. Igitur præclara facies, magnæ divitiæ, ad hoc vis corporis, alia hujuscemodi omnia, brevi dilabuntur; at ingenii egregia facinora, sicuti anima, immortalia sunt. Postremo corporis et fortunæ bonorum, ut initium, sic finis est; omniaque orta occidunt, et aucta senescunt : animus incorruptus, æternus, rector humani generis, agit atque habet cuncta, neque ipse habetur. Quo magis pravitas eorum admiranda est, qui, dediti corporis gaudiis, per luxum atque ignaviam ætatem agunt; ceterum ingenium, quo neque melius neque amplius aliud in natura mortalium est, incultu atque secordia torpescere sinunt : quum præsertim tam multæ variæque sint artes animi, quibus summa claritudo paratur.

Exponit auctor cur a publicis negotiis ad scribendam historiam se contulerit.

III. Verum ex his magistratus et imperia, postremo omnis cura rerum publicarum, minume mihi hac tempestate cupiunda videntur, quoniam neque virtuti honos datur, neque illi, quibus per fraudem jus fuit, tuti aut eo magis honesti sunt. Nam vi quidem regere patriam aut parentes, quanquam et possis, et delicta corrigas, tamen importunum est, quum præsertim omnes rerum mutationes cædem, fugam, aliaque hostilia portendant : frustra autem niti, neque aliud se fatigando nisi odium quærere, extremæ dementiæ est;

nisi forte quem inhonesta et perniciosa lubido tenet, potentiæ paucorum decus atque libertatem suam gratificari.

IV. Ceterum, ex aliis negotiis quæ ingenio exercentur, in primis magno usui est memoria rerum gestarum: cujus de virtute, quia multi dixere, prætereundum puto; simul, ne per insolentiam quis existumet memet studium meum laudando extollere. Atque ego credo fore qui, quia decrevi procul a republica ætatem agere, tanto tamque utili labori meo nomen inertiæ imponant; certe, quibus maxuma industria videtur salutare plebem, et conviviis gratiam quærere. Qui si reputaverint, et quibus ego temporibus magistratus adeptus sim, et quales viri idem assequi nequiverint, et postea quæ genera hominum in senatum pervenerint, profecto existumabunt me magis merito quam ignavia judicium animi mutavisse, majusque commodum ex otio meo quam ex aliorum negotiis reipublicæ venturum. Nam sæpe audivi Q. Maxumum, P. Scipionem [1], præterea civitatis nostræ præclaros viros, solitos ita dicere, quum majorum imagines intuerentur, vehementissume sibi animum ad virtutem accendi. Scilicet non ceram illam neque figuram tantam vim in sese habere, sed memoria rerum gestarum eam flammam egregiis viris in pectore crescere, neque prius sedari quam virtus eorum famam atque gloriam adæquaverit. At contra quis est omnium his moribus, quin divitiis et sumptibus, non probitate neque industria, cum majoribus suis contendat? Etiam homines novi, qui antea per virtutem soliti erant no-

[1] Q. Fabium *Maximum*, et *P. Scipionem*, Africanum.

bilitatem antevenire, furtim et per latrocinia ad imperia et honores nituntur : proinde quasi prætura et consulatus, atque alia omnia hujuscemodi, per se ipsa clara, magnifica sint, ac non perinde habeantur ut eorum qui ea sustinent virtus est. Verum ego liberius altiusque processi, dum me civitatis morum piget tædetque : nunc ad inceptum redeo.

Operis propositio. Pauca de Masinissa, Romanorum amico. Ei succedit Micipsa (606-636), Jugurthæ patruus.

V. Bellum scripturus sum quod populus romanus cum Jugurtha, rege Numidarum [1] gessit : primum, quia magnum et atrox, variaque victoria fuit; dein, quia tum primum [2] superbiæ nobilitatis obviam itum est : quæ contentio divina et humana cuncta permiscuit, eoque vecordiæ processit, uti studiis civilibus bellum atque vastitas Italiæ finem faceret. Sed, priusquam hujuscemodi rei initium expedio, pauca supra repetam, quo ad cognoscendum omnia illustria magis magisque in aperto sint. Bello punico secundo, quo dux Carthaginiensium Annibal, post magnitudinem nominis romani, Italiæ opes maxume attriverat, Masinissa [3], rex Numidarum, in amicitiam receptus a P. Scipione, cui postea Africano cognomen ex virtute fuit, multa et præclara rei militaris faci-

[1] Numidia : *régences d'Alger, de Tunis, de Tripoli.*

[2] *Tum primum* cum perseverantia et successu. Paucis enim abhinc annis duo Gracchi superbam nobilium potentiam aggressi fuerant, aliique antea nobilibus obstiterant.

[3] *Masinissa,* rex Massylorum, numidicæ gentis, bellum primo gesserat adversus Syphacem, tunc Romanis amicum (Liv. XXIV, 49); deinde adversus ipsum Scipionem (Liv. XXVII, 19) Sed ab eo in amicitiam receptus (Liv. XXVIII, 35), exinde fidus remansit et plurimum juvit rem romanam. Regnavit A.U.C. 546-606.

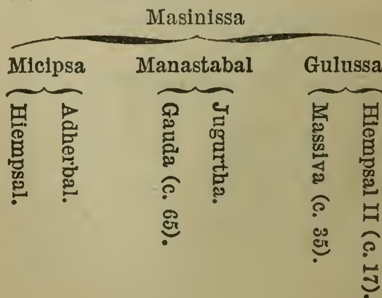
nora fecerat : ob quæ, victis Carthaginiensibus et capto Syphace[1], cujus in Africa magnum atque late imperium valuit, populus romanus quascumque urbes et agros manu ceperat regi dono dedit. Igitur amicitia Masinissæ bona atque honesta nobis permansit. Sed imperii vitæque ejus finis idem fuit. Dein[2] Micipsa filius regnum solus obtinuit, Manastabale et Gulussa fratribus morbo absumptis. Is Adherbalem et Hiempsalem ex sese genuit; Jugurthamque, Manastabalis fratris filium, eodem cultu quo liberos suos domi habuit.

Jugurtha, viribus pollens et ingenio, Micipsæ suspicionem movet.

VI. Qui ubi primum adolevit, pollens viribus, decora facie, sed multo maxume ingenio validus, non se luxu neque inertiæ corrumpendum dedit; sed, uti mos gentis illius est, equitare, jaculari, cursu cum æqualibus certare, et, quum omnes gloria anteiret, omnibus tamen carus esse : ad hoc, pleraque tempora in venando agere, leonem atque alias feras

[1] *Syphax* Massylos, in occidentali Numidia, regebat. A Carthaginiensibus ad Romanos, et a Romanis ad Carthaginienses pluries defecit, ac demum in Italia captivus mortuus est.

[2] En Masinissæ familiæ stemma.

primus aut in primis ferire, plurimum facere, minumum ipse de se loqui. Quibus rebus Micipsa tametsi initio lætus fuerat, existumans virtutem Jugurthæ regno suo gloriæ fore, tamen postquam hominem adolescentem, exacta sua ætate, parvis liberis, magis magisque crescere intellegit, vehementer negotio permotus, multa cum animo suo volvebat. Terrebat eum natura mortalium, avida imperii, et præceps ad explendam animi cupidinem; præterea opportunitas suæque et liberorum ætatis, quæ etiam mediocres viros spe prædæ transversos agit; ad hoc studia Numidarum in Jugurtham accensa : ex quibus, si talem virum interfecisset, ne qua seditio aut bellum oriretur, anxius erat.

Jugurtha præliorum periculis in Hispania objicitur, ubi non mortem, at gloriam et Romanorum amicitiam, invenit.

VII. His difficultatibus circumventus, ubi videt neque per vim neque insidiis opprimi posse hominem tam acceptum popularibus, quod erat Jugurtha manu promptus et appetens gloriæ militaris, statuit eum objectare periculis, et eo modo fortunam tentare. Igitur, bello numantino [1], Micipsa quum populo romano equitum atque peditum auxilia mitteret, sperans vel ostentando virtutem vel hostium sævitia facile occasurum, præfecit Numidis quos in Hispaniam mittebat. Sed ea res longe aliter ac ratus erat evenit : nam Jugurtha, ut erat impigro atque acri ingenio, ubi naturam P. Scipionis, qui tum Romanis imperator, et morem hostium cognovit, multo labore

[1] Bellum numantinum, in Hispania, confecit Scipio Æmilianus, seu Africanus minor, Numantiam evertendo A. U. 620.

multaque cura, præterea modestissume parendo, et sæpe obviam eundo periculis, in tantam claritudinem brevi pervenerat, uti nostris vehementer carus, Numantinis maxumo terrori esset. Ac sane, quod difficillumum in primis est, et prælio strenuus erat, et bonus consilio : quorum alterum ex providentia timorem, alterum ex audacia temeritatem afferre plerumque solet. Igitur imperator omnes fere res asperas per Jugurtham agere, in amicis habere, magis magisque in dies amplecti : quippe cujus neque consilium neque inceptum ullum frustra erat. Huc accedebat munificentia animi et ingenii solertia, quis rebus sibi multos ex Romanis familiari amicitia conjunxerat.

VIII. Ea tempestate in exercitu nostro fuere complures novi atque nobiles, quibus divitiæ bono honestoque potiores erant, factiosi, domi potentes, apud socios clari magis quam honesti, qui Jugurthæ non mediocrem animum pollicitando accendebant, si Micipsa rex occidisset, fore uti solus imperio Numidiæ potiretur : « In ipso maxumam virtutem ; Romæ omnia venalia esse. » Sed postquam, Numantia deleta, P. Scipio dimittere auxilia, ipse reverti domum decrevit, donatum atque laudatum magnifice pro concione Jugurtham in prætorium abduxit ; ibique secreto monuit, uti potius publice quam privatim amicitiam populi romani coleret, neu quibus largiri insuesceret : « Periculose a paucis emi quod multorum esset : si permanere vellet in suis artibus, ultro illi et gloriam et regnum venturum ; sin properantius pergeret, suamet ipsum pecunia præcipitem casurum. »

A Scipione laudatur, A. U. 621, et a patruo adoptatur, Jugurthæ, A. U. 633.

IX. Sic locutus, cum litteris quas Micipsæ redderet dimisit. Earum sententia hæc erat : « Jugurthæ tui, bello numantino, longe maxuma virtus fuit; quam rem tibi certo scio gaudio esse. Nobis ob merita carus est; uti idem senatui sit et populo romano, summa ope nitemur. Tibi quidem pro nostra amicitia gratulor : en habes virum dignum te atque avo suo Masinissa. » Igitur rex, ubi quæ fama acceperat ex litteris imperatoris ita esse cognovit, quum virtute viri, tum gratia permotus, flexit animum suum, et Jugurtham beneficiis vincere aggressus est; statimque [1] adoptavit, et testamento pariter cum filiis heredem instituit. Sed ipse, paucos post annos morbo atque ætate confectus, quum sibi finem vitæ adesse intellegeret, coram amicis et cognatis, item Adherbale et Hiempsale filiis, dicitur hujuscemodi verba cum Jugurtha habuisse :

Micipsa moriens, A. U. 636, tres filios ad concordiam hortatur.

X. « Parvum ego, Jugurtha, te, amisso patre, sine spe, sine opibus, in meum regnum accepi, existumans non minus me tibi quam liberis, si genuissem [2], ob beneficia carum fore. Neque ea res falsum me habuit : nam, ut alia magna et egregia tua omittam, novissume, rediens Numantia, meque regnumque meum gloria honoravisti; tua virtute nobis Romanos ex amicis amicissumos fecisti; in Hispania

[1] Nonnisi post duodecim annos eum adoptavit, tribus annis ante mortem, ut mox videbimus.

[2] Nondum Micipsa filios habebat, quum Jugurtham, fratris filium, in domum susceperat.

nomen familiæ renovatum; postremo, quod difficillumum inter mortales, gloria invidiam vicisti. Nunc, quoniam mihi natura vitæ finem facit, per hanc dextram, per regni fidem, moneo obtestorque uti hos, qui tibi genere propinqui, beneficio meo fratres sunt, caros habeas; neu malis alienos adjungere, quam sanguine conjunctos retinere. Non exercitus neque thesauri præsidia regni sunt; verum amici, quos neque armis cogere, neque auro parare queas: officio et fide pariuntur. Quis autem amicior quam frater fratri, aut quem alienum fidum invenies, si tuis hostis fueris? Equidem ego vobis regnum trado firmum, si boni eritis; si mali, imbecillum: nam concordia parvæ res crescunt, discordia maxumæ dilabuntur. Ceterum ante hos te, Jugurtha, qui ætate et sapientia prior es, ne aliter quid eveniat providere decet: nam in omni certamine, qui opulentior est, etiamsi accipit injuriam, quia plus potest, facere videtur. Vos autem, Adherbal et Hiempsal, colite, observate talem hunc virum; imitamini virtutem, et enitimini ne ego meliores liberos sumpsisse videar quam genuisse. »

Ab Hiempsale contumelia provocatus, Jugurtha fratrem per satellites interficit, A. U. 637.

XI. Ad ea Jugurtha, tametsi regem ficta locutum intellegebat, et ipse longe aliter animo agitabat, tamen pro tempore benigne respondit. Micipsa paucis diebus post moritur. Postquam illi, more regio, justa[1] magnifice fecerant, reguli in unum convenere, uti

[1] *Justa fecerant,* omnia rite peragendo quæ legibus, more et religione, in mortuorum honorem erant constituta.

inter se de cunctis negotiis disceptarent. Sed Hiempsal, qui minumus ex illis erat, natura ferox, etiam antea ignobilitatem Jugurthæ, quia materno genere impar erat, despiciens, dextera Adherbalem assedit, ne medius ex tribus, quod apud Numidas honori ducitur, Jugurtha foret. Dein tamen, uti ætati concederet, fatigatus a fratre, vix in partem alteram transductus est. Ibi quum multa de administrando imperio dissererent, Jugurtha, inter alias res, jacit oportere quinquennii consulta omnia et decreta rescindi; nam per ea tempora confectum annis Micipsam parum animo valuisse. Tum idem Hiempsal placere sibi respondit; nam ipsum illum tribus his proxumis annis adoptatione in regnum pervenisse. Quod verbum in pectus Jugurthæ altius quam quisquam ratus descendit. Itaque ex eo tempore, ira et metu anxius, moliri, parare, atque ea modo animo habere, quibus Hiempsal per dolum caperetur. Quæ ubi tardius procedunt, neque lenitur animus ferox, statuit quovis modo inceptum perficere.

XII. Primo conventu quem ab regulis factum supra memoravi, propter dissensionem placuerat dividi thesauros, finesque imperii singulis constitui. Itaque tempus ad utramque rem decernitur, sed maturius ad pecuniam distribuendam. Reguli interea in loca propinqua thesauris, alius alio, concessere. Sed Hiempsal in oppido Thirmida forte ejus domo utebatur, qui, proxumus lictor Jugurthæ, carus acceptusque ei semper fuerat : quem ille casu ministrum oblatum promissis onerat, impellitque uti tanquam suam visens domum, eat, portarum claves adulterinas paret; (nam veræ ad Hiempsalem referebantur);

ceterum, ubi res postularet, se ipsum cum magna manu venturum. Numida mandata brevi confecit, atque, uti doctus erat, noctu Jugurthæ milites introducit. Qui postquam in ædes irrupere, diversi regem quærere; dormientes alios, alios occursantes interficere; scrutari loca abdita, clausa effringere; strepitu et tumultu omnia miscere : quum Hiempsal interim reperitur, occultans sese tugurio mulieris ancillæ, quo initio pavidus et ignarus loci perfugerat. Numidæ caput ejus, uti jussi erant, ad Jugurtham referunt.

Civile bellum in Africa. Victus Adherbal Romam contendit, ubi Jugurtha favorem pecunia emit.

XIII. Ceterum fama tanti facinoris per omnem Africam brevi divulgatur; Adherbalem, omnesque qui sub imperio Micipsæ fuerant, metus invadit. In duas partes discedunt Numidæ : plures Adherbalem sequuntur, sed illum alterum bello meliores. Igitur Jugurtha quam maxumas potest copias armat; urbes partim vi, alias voluntate imperio suo adjungit; omni Numidiæ imperare parat. Adherbal, tametsi Romam legatos miserat, qui senatum docerent de cæde fratris et fortunis suis, tamen, fretus multitudine militum, parabat armis contendere : sed ubi res ad certamen venit, victus ex prælio profugit in provinciam [1], ac deinde Romam contendit. Tum Jugurtha, patratis consiliis, postquam omni Numidia potiebatur, in otio facinus suum cum animo reputans, timere populum romanum, neque adversus

[1] *In provinciam* romanam, regiones complectentem quas in Africa tenuerant Carthaginienses.

iram ejus usquam, nisi in avaritia nobilitatis et pecunia sua, spem habere. Itaque paucis diebus cum auro et argento multo Romam legatos mittit, quis præcipit uti primum veteres amicos muneribus expleant; deinde novos acquirant: postremo, quæcumque possint largiundo parare, ne cunctentur. Sed ubi Romam legati venere, et, ex præcepto regis, hospitibus aliisque, quorum ea tempestate in senatu auctoritas pollebat, magna munera misere, tanta commutatio incessit, uti ex maxuma invidia in gratiam et favorem nobilitatis Jugurtha veniret : quorum pars spe, alii præmio inducti, singulos ex senatu ambiundo, nitebantur ne gravius in eum consuleretur. Igitur, ubi legati satis confidunt, die constituto, senatus utrisque datur. Tum Adherbalem hoc modo locutum accepimus :

Adherbalis in senatu oratio, A. U. 638.

XIV. « Patres Conscripti, Micipsa pater meus moriens præcepit uti regnum Numidiæ tantummodo procurationem existumarem meam, ceterum jus et imperium penes vos esse : simul eniterer domi militiæque quam maxumo usui esse populo romano; vos mihi cognatorum, vos in affinium locum ducerem: si ea fecissem, in vestra amicitia exercitum, divitias, munimenta regni me habere. Quæ quum præcepta parentis mei agitarem, Jugurtha, homo omnium quos terra sustinet sceleratissumus, contempto imperio vestro, Masinissæ me nepotem, et jam ab stirpe socium et amicum populo romano, regno fortunisque omnibus expulit. Atque ego, P. C., quoniam eo miseriarum venturus eram, vellem potius ob mea

quam ob majorum meorum beneficia posse me a vobis auxilium petere; ac maxume, deberi mihi beneficia a populo romano quibus non egerem; secundum ea, si desideranda erant, uti debitis uterer. Sed quoniam parum tuta per se ipsa probitas, neque mihi in manu fuit Jugurtha qualis foret, ad vos confugi, P. C., quibus, quod miserrumum, cogor prius oneri quam usui esse.

« Ceteri reges, aut bello victi in amicitiam a vobis recepti, aut in suis dubiis rebus societatem vestram appetiverunt : familia nostra cum populo romano bello carthaginiensi amicitiam instituit, quo tempore magis fides ejus quam fortuna petenda erat. Quorum progeniem, vos, P. C., nolite pati me frustra a vobis auxilium petere. Si ad impetrandum nihil causæ haberem præter miserandam fortunam, quod paulo ante rex, genere, fama atque copiis potens, nunc deformatus ærumnis, inops, alienas opes exspecto, tamen erat majestatis populi romani prohibere injuriam, neque pati cujusquam regnum per scelus crescere. Verum ego his finibus ejectus sum quos majoribus meis populus romanus dedit, unde pater et avus una vobiscum expulere Syphacem et Carthaginienses. Vestra beneficia mihi erepta sunt, P. C.; vos in mea injuria despecti estis.

« Eheu me miserum! Huccine, Micipsa pater, beneficia tua evasere, uti, quem tu parem cum liberis regnique participem fecisti, is potissumum stirpis tuæ exstinctor sit? Nunquamne ergo familia nostra quieta erit? semperne in sanguine, ferro, fuga versabimur? Dum Carthaginienses incolumes fuere, jure omnia sæva patiebamur : hostes ab latere, vos

amici procul, spes omnis in armis erat. Postquam illa pestis ex Africa ejecta est, læti pacem agitabamus; quippe quis hostis nullus, nisi forte quem vos jussissetis. Ecce autem ex improviso Jugurtha, intoleranda audacia, scelere atque superbia sese efferens, fratre meo atque eodem propinquo suo interfecto, primum regnum ejus sceleris sui prædam fecit : post, ubi me iisdem dolis nequit capere, nihil minus quam vim aut bellum exspectantem in imperio vestro, sicuti videtis, extorrem patria, domo, inopem et coopertum miseriis effecit, ut ubivis tutius quam in meo regno essem.

« Ego sic existumabam, P. C., uti prædicantem audiveram patrem meum : qui vestram amicitiam colerent, eos multum laborem suscipere, ceterum ex omnibus maxume tutos esse. Quod in familia nostra fuit, præstitit uti in omnibus bellis vobis adessent : nos uti per otium tuti simus, in manu vestra est, P. C. Pater nos duos fratres reliquit, tertium Jugurtham beneficiis suis ratus nobis conjunctum fore : alter eorum necatus, alterius ipse ego manus impias vix effugi. Quid agam? quo potissumum infelix accedam? Generis præsidia omnia exstincta sunt : pater, uti necesse erat, naturæ concessit; fratri, quem minume decuit, propinquus [1] per scelus vitam eripuit; attines, amicos, propinquos ceteros, alium alia clades oppressit : capti ab Jugurtha, pars in crucem acti, pars bestiis objecti; pauci, quibus relicta anima, clausi in tenebris, cum mœrore et luctu morte graviorem vitam exigunt. Si omnia quæ aut amisi, aut ex necessariis adversa facta sunt, in-

[1] Vide stemma familiæ, ad cap. v.

columia manerent, tamen, si quid ex improviso accidisset, vos implorarem, P. C., quibus, pro magnitudine imperii, jus et injurias omnes curæ esse decet. Nunc vero exsul patria, domo, solus, et omnium honestarum rerum egens, quo accedam aut quos appellem? Nationesne an reges, qui omnes familiæ nostræ ob vestram amicitiam infesti sunt? an quoquam adire licet, ubi non majorum meorum hostilia monumenta plurima sint? aut quisquam nostri misereri potest, qui aliquando vobis hostis fuit?

« Postremo Masinissa nos ita instituit, P. C., ne quem coleremus, nisi populum romanum; ne societates, ne fœdera nova acciperemus : abunde magna præsidia nobis in vestra amicitia fore; si huic imperio fortuna mutaretur, una nobis occidendum esse. Virtute ac dis volentibus, magni estis et opulenti; omnia secunda et obedientia sunt : quo facilius sociorum injurias curare licet. Tantum illud vereor, ne quos privata amicitia Jugurthæ, parum cognita, transversos agat : quos ego audio maxuma ope niti, ambire, fatigare vos singulos, ne quid de absente, incognita causa, statuatis : « Fingere me verba; fugam simulare, cui licuerit in regno manere. » Quod utinam illum, cujus impio facinore in has miserias projectus sum, eadem hæc simulantem videam, et aliquando, aut apud vos, aut apud deos immortales, rerum humanarum cura oriatur! Næ ille, qui nunc sceleribus suis ferox atque præclarus est, omnibus malis excruciatus, impietatis in parentem nostrum, fratris mei necis, mearumque miseriarum graves pœnas reddet.

« Jamjam, frater animo meo carissume, quan-

quam tibi immaturo, et unde minume decuit, vita erepta est, tamen lætandum magis quam dolendum puto casum tuum. Non enim regnum, sed fugam, exsilium, egestatem et omnes has quæ me premunt ærumnas, cum anima simul amisisti. At ego infelix, in tanta mala præcipitatus ex patrio regno, rerum humanarum spectaculum præbeo, incertus quid agam, tuasne injurias persequar, ipse auxilii egens, an regno consulam, cujus vitæ necisque potestas ex opibus alienis pendet. Utinam emori fortunis meis honestus exitus esset, neu vere contemptus viderer, si defessus malis injuriæ concessissem. Nunc neque vivere lubet, neque mori licet sine dedecore. P. C., per vos, per liberos atque parentes vestros, per majestatem populi romani, subvenite misero mihi; ite obviam injuriæ; nolite pati regnum Numidiæ, quod vestrum est, per scelus et sanguinem familiæ nostræ tabescere. »

Quum superassent Jugurthæ fautores, Numidia inter ipsum et Adherbalem dividitur.

XV. Postquam rex finem loquendi fecit, legati Jugurthæ, largitione magis quam causa freti, paucis respondent : « Hiempsalem ob sævitiam suam ab Numidis interfectum; Adherbalem, ultro bellum inferentem, postquam superatus sit, queri quod injuriam facere nequivisset; Jugurtham ab senatu petere ne alium putarent ac Numantiæ cognitus esset, neu verba inimici ante facta sua ponerent. » Deinde utrique curia egrediuntur. Senatus statim consulitur. Fautores legatorum, præterea magna pars, gratia depravati, Adherbalis dicta contemnere, Jugurthæ

virtutem extollere laudibus; gratia, voce, denique omnibus modis, pro alieno scelere et flagitio, sua quasi pro gloria, nitebantur. At contra pauci, quibus bonum et æquum divitiis carius, subveniundum Adherbali, et Hiempsalis mortem severe vindicandam censebant : sed ex omnibus maxume Æmilius Scaurus [1], homo nobilis, impiger, factiosus, avidus potentiæ, honoris, divitiarum, ceterum vitia sua callide occultans. Is postquam videt regis largitionem famosam impudentemque, veritus, quod in tali re solet, ne polluta licentia invidiam accenderet, animum a consueta lubidine continuit.

XVI. Vicit tamen in senatu pars illa qui vero pretium aut gratiam anteferebant. Decretum fit, uti decem legati regnum quod Micipsa obtinuerat inter Jugurtham et Adherbalem dividerent. Cujus legationis princeps fuit L. Opimius, homo clarus, et tum in senatu potens, quia consul, C. Graccho et M. Fulvio Flacco interfectis [2], acerrume victoriam nobilitatis in plebem exercuerat. Eum Jugurtha, tametsi Romæ in amicis habuerat, tamen accuratissume recepit : dando et pollicitando perfecit uti famæ, fidei, postremo omnibus suis rebus commodum regis anteferret. Reliquos legatos eadem via aggressus, plerosque capit; paucis carior fides quam pecunia fuit. In divisione [3], quæ pars Numidiæ Maure-

[1] *Scaurus* ille, a Sallustio et a Plinio damnatus, summis contra laudibus extollitur a Cicerone et a plurimis. Putandum est virtutes a Cicerone et a Sallustio vitia aucta esse, utrumque ob unam causam, quod fuerit Scaurus princeps et propugnator nobilitatis.

[2] L. Opimius, consul A. U. 633, non solum hos duos interfecerat, sed cum iis tria hominum millia, et amplius.

[3] Acta regni divisio A. U.

taniam attingit, agro virisque opulentior, Jugurthæ traditur; illam alteram, specie quam usu potiorem, quæ portuosior et ædificiis magis exornata erat, Adherbal possedit.

Africæ situs et prisci incolæ.

XVII. Res postulare videtur Africæ situm paucis exponere, et eas gentes, quibuscum nobis bellum aut amicitia fuit, attingere. Sed quæ loca et nationes, ob calorem aut asperitatem, item solitudines, minus frequentata sunt, de iis haud facile compertum narraverim; cetera quam paucissumis absolvam.

In divisione orbis terræ, plerique in partem tertiam Africam posuere; pauci tantummodo Asiam et Europam esse, sed Africam in Europa. Ea fines habet, ab occidente, fretum nostri maris et Oceani [1]; ab ortu solis, declivem latitudinem, quem locum Catabathmon [2] incolæ appellant. Mare sævum, importuosum; ager frugum fertilis, bonus pecori, arbori infecundus; cœlo terraque penuria aquarum. Genus hominum salubri corpore, velox, patiens laborum : plerosque senectus dissolvit, nisi qui ferro aut bestiis interiere, nam morbus haud sæpe quemquam superat. Ad hoc malefici generis plurima animalia. Sed qui mortales initio Africam habuerint, quique postea accesserint, aut quomodo inter se permixti sint, quanquam ab ea fama quæ plerosque obtinet diversum est, tamen uti ex libris punicis,

1 *Détroit de Gibraltar.*

2 *Catabathmon*, seu descensum, a voce græca καταβαίνω. « Catabathmos, vallis devexa in Ægyptum, finit Africam. » Mela, I, 8. Hinc patet Ægyptum a veteribus in Asia, non in Africa, poni.

qui regis Hiempsalis [1] dicebantur, interpretatum nobis est, utique rem sese habere cultores ejus terræ putant, quam paucissumis dicam. Ceterum fides ejus rei penes auctores erit.

XVIII. Africam initio habuere Gætuli et Libyes [2], asperi, inculti, quis cibus erat caro ferina atque humi pabulum, uti pecoribus. Hi neque moribus, neque lege, neque imperio cujusquam regebantur; vagi, palantes, qua nox coegerat, sedes habebant. Sed postquam in Hispania Hercules [3], sicut Afri putant, interiit, exercitus ejus, compositus ex variis gentibus, amisso duce, ac passim multis sibi quisque imperium petentibus, brevi dilabitur. Ex eo numero Medi, Persæ et Armenii [4], navibus in Africam transvecti, proxumos nostro mari locos occupavere. Sed Persæ intra Oceanum magis [5]; iique alveos navium inversos pro tuguriis habuere, quia neque materia in agris, neque ab Hispanis emundi aut mutandi copia erat: mare magnum et ignara lingua commercia prohibebant. Hi paulatim per connubia Gætulos sibi miscuere; et quia, sæpe tentantes agros, alia, deinde alia loca petiverant, semet

[1] Gulussæ filii, qui Jugurthæ successit. Vide stemma ad cap. v.

[2] *Gætuli* ad orientem, *Libyes* ad occidentem habitabant. Ceterum, Libyæ nomine, totam Africam veteres comprehendebant. Tempore belli jugurthini, Gætuli ultra Numidas, meridiem versus, circa montem Atlantem sedes habebant.

[3] Plures *Hercules* fuere. Hunc Phœnicia profectum, deducta ad Gades colonia, ibi interiisse putamus.

[4] Errorem in nominibus plurimi latere suspicati sunt. Nomine *Medorum* forsan designantur Madianitæ, *Persarum* nomine Pheresæi, et *Armeniorum* Aramæi, qui a Josue aut ejus successoribus e Palæstina expulsi, ad affines populos in Africa confugerunt.

[5] *Intra Oceanum magis*, longius ab Oceano, ad orientem Medorum et Armeniorum.

ipsi Numidas [1] appellavere. Ceterum adhuc ædificia Numidarum agrestium, quæ mapalia illi vocant, oblonga, incurvis lateribus tecta, quasi navium carinæ sunt. Medis autem et Armeniis accessere Libyes (nam hi propius mare Africum [2] agitabant; Gætuli sub sole magis, haud procul ab ardoribus [3]) : hique mature oppida habuere; nam, freto divisi ab Hispania, mutare res inter se instituerant. Nomen eorum paulatim Libyes corrupere, barbara lingua Mauros pro Medis [4] appellantes. Sed res Persarum brevi adolevit; ac postea nomine Numidæ, propter multitudinem a parentibus digressi, possedere ea loca quæ proxume Carthaginem Numidia appellatur. Dein utrique alteris freti, finitumos armis aut metu sub imperium suum coegere, nomen gloriamque sibi addidere : magis hi qui ad nostrum mare processerant, quia Libyes quam Gætuli minus bellicosi. Denique Africæ pars inferior pleraque ab Numidis possessa est; victi omnes in gentem nomenque imperantium concessere.

Africæ status, initio belli jugurthini.

XIX. Postea Phœnices [5], alii multitudinis domi minuendæ gratia, pars imperii cupidine, sollicitata plebe

[1] Finitima sensu et origine est vox græca νομάδες, *pastores errantes.*

[2] *Mare Africum,* pars Mediterranei maris quæ Africam a septentrione claudit.

[3] *Ardoribus* designatur pars australis Africæ, quam veteres perpetuis ardoribus ustam ideoque inhabitabilem putabant.

[4] Nimia et parum verisimilis mutatio. Probabilius Maurorum nomen deducas a punica voce *mauharim,* quæ designat ultimos terræ incolas. Post Mauros enim hinc Oceanus, illinc solitudines.

[5] *Phœnices.* Diximus omnes colonos de quibus in superiori capite sermo fuit, e Phœnicia oriundos videri. Hic igitur de recentioribus Phœnicum coloniis mentio fit.

aliisque novarum rerum avidis, Hipponem, Hadrumetum, Leptim [1] aliasque urbes in ora maritima condidere; hæque brevi multum auctæ, pars originibus præsidio, aliæ decori fuere, nam de Carthagine silere melius puto quam parum dicere, quoniam alio properare tempus monet. Igitur ad Catabathmon, qui locus Ægyptum ab Africa dividit, secundo mari, prima Cyrene est, colonia Theræon [2]; ac deinceps duæ Syrtes [3], interque eas Leptis; dein Philænon aræ, quem, Ægyptum versus, finem imperii habuere Carthaginienses; post aliæ punicæ urbes. Cetera loca usque ad Mauretaniam Numidæ tenent; proxume Hispaniam Mauri sunt; super Numidiam Gætulos accepimus, partim in tuguriis, alios incultius vagos, agitare; post eos, Æthiopas esse; dein loca exusta solis ardoribus. Igitur bello jugurthino pleraque ex punicis oppida et fines Carthaginiensium, quos novissume habuerant, populus romanus per magistratus administrabat; Gætulorum magna pars, et Numidia usque ad flumen Mulucham [4], sub Jugurtha erant; Mauris omnibus rex Bocchus imperitabat, præter nomen, cetera ignarus populi romani, itemque nobis neque bello neque pace antea cognitus. De Africa et ejus incolis ad necessitudinem rei satis dictum.

[1] Hippo, Hadrumetum, Leptis, hodie *Bizerte*, *Hamamet*, *Lebeda*, in agro tunetano et tripolitano.

[2] *Theræi* ex insula Thera (*Santorin*), in Ægæo mari, profecti erant.

[3] De Syrtibus, Cyrene, Lepti, Philænon aris, mentio recurret, cap. LXVIII et LXIX.

[4] Nunc *Moulouia*, in agro marocano.

Ex improviso Jugurtha regnum Adherbalis invadit et populatur, A. U. 640.

XX. Postquam, regno diviso[1], legati Africa discessere, et Jugurtha, contra timorem animi, præmia sceleris adeptum sese videt; certum ratus, quod ex amicis apud Numantiam acceperat, omnia Romæ venalia esse, simul et illorum pollicitationibus accensus quos paulo ante muneribus expleverat, in regnum Adherbalis animum intendit. Ipse acer, bellicosus; at is, quem petebat, quietus, imbellis, placido ingenio, opportunus injuriæ, metuens magis quam metuendus. Igitur ex improviso fines ejus cum magna manu invadit; multos mortales cum pecore atque alia præda capit, ædificia incendit, pleraque loca hostiliter cum equitatu accedit; dein cum omni multitudine in regnum suum convertit, existumans dolore permotum Adherbalem injurias suas manu vindicaturum, eamque rem belli causam fore. At ille, quod neque se parem armis existumabat, et amicitia populi romani magis quam Numidis fretus erat, legatos ad Jugurtham de injuriis questum misit. Qui tametsi contumeliosa dicta retulerant, prius tamen omnia pati decrevit quam bellum sumere, quia tentatum antea secus cesserat. Neque tamen eo magis cupido Jugurthæ minuebatur, quippe qui totum ejus regnum animo jam invaserat. Itaque non, ut antea, cum prædatoria manu, sed magno exercitu comparato, bellum gerere cœpit, et aperte totius Numidiæ imperium petere: ceterum, qua pergebat, urbes, agros vastare, prædas agere, suis animum, terrorem hostibus augere.

[1] Vide finem cap. XVI, cujus hæc sequentia sunt.

Victo et obsesso Adherbale, Romani utrinque arma deponi jubent, A. U. 641.

XXI. Adherbal ubi intellegit eo processum uti regnum aut relinquendum esset aut armis retinendum, necessario copias parat, et Jugurthæ obvius procedit. Interim haud longe a mari, prope Cirtam [1] oppidum, utriusque consedit exercitus; et, quia diei extremum erat, prælium non inceptum. Ubi plerumque noctis processit, obscuro etiam tum lumine, milites jugurthini, signo dato, castra hostium invadunt; semisomnos partim, alios arma sumentes, fugant funduntque. Adherbal cum paucis equitibus Cirtam profugit; et ni multitudo togatorum [2] fuisset, quæ Numidas insequentes mœnibus prohibuit, uno die inter duos reges cœptum atque patratum bellum foret. Igitur Jugurtha oppidum circumsedit; vineis turribusque et machinis omnium generum expugnare aggreditur, maxume festinans tempus legatorum antecapere, quos, ante prælium factum, Romam ab Adherbale missos audiverat. Sed postquam senatus de bello eorum accepit, tres adolescentes in Africam legantur, qui ambo reges adeant, senatus populique romani verbis nuntient: « Velle et censere eos ab armis discedere, de controversiis suis jure potius quam bello disceptare : ita seque illisque dignum fore. »

Respondet Jugurtha se legatos Romam missurum, ac interea Cirtæ obsidionem urget.

XXII. Legati in Africam maturantes veniunt, eo magis quod Romæ, dum proficisci parant, de prælio facto

[1] Hodie *Constantine.*

[2] *Togæ* romanos cives et socios italos designat, non tamen milites.

et oppugnatione Cirtæ audiebatur : sed is rumor clemens erat. Quorum Jugurthā accepta oratione, respondit : « Sibi neque majus quidquam neque carius auctoritate senati ; ab adolescentia ita enisum uti ab optumo quoque probaretur ; virtute, non malitia, P. Scipioni, summo viro, placuisse ; ob easdem artes ab Micipsa, non penuria liberorum [1], in regnum adoptatum. Ceterum, quo plura bene atque strenue fecisset, eo animum suum injuriam minus tolerare : Adherbalem dolis vitæ suæ insidiatum ; quod ubi comperisset, sceleri obviam isse ; populum romanum neque recte neque pro bono facturum, si ab jure gentium sese prohibuerint. Postremo de omnibus rebus legatos Romam brevi missurum. » Ita utrique [2] digrediuntur. Adherbalis appellandi copia non fuit.

XXIII. Jugurtha ubi eos Africa decessisse ratus est, neque propter loci naturam Cirtam armis expugnare potest, vallo atque fossa mœnia circumdat, turres exstruit, easque præsidiis firmat : præterea dies, noctes, aut per vim aut dolis tentare ; defensoribus mœnium præmia modo, modo formidinem ostentare ; suos hortando ad virtutem erigere ; prorsus intentus cuncta parare. Adherbal ubi intellegit omnes suas fortunas in extremo sitas, hostem infestum, auxilii spem nullam, penuria rerum necessariarum bellum trahi non posse, ex iis qui una Cirtam profugerant duo maxume impigros delegit ; eos, multa pollicendo, ac miserando casum suum, confirmat, uti per hostium munitiones noctu ad proxumum mare, dein Romam pergerent.

[1] Cf. cap. x.

[2] Hinc Romani, inde Jugurtha.

Litteræ Adherbalis in senatu recitatæ, A. U. 642.

XXIV. Numidæ paucis diebus jussa efficiunt : litteræ Adherbalis in senatu recitatæ, quarum sententia hæc fuit :

« Non mea culpa sæpe ad vos oratum mitto, P. C.; sed vis Jugurthæ subigit : quem tanta lubido exstinguendi me invasit, uti neque vos neque deos immortales in animo habeat, sanguinem meum quam omnia malit. Itaque quintum jam mensem, socius et amicus populi romani, armis obsessus teneor; neque mihi Micipsæ patris beneficia, neque vestra decreta auxiliantur. Ferro an fame acrius urgear, incertus sum. Plura de Jugurtha scribere dehortatur fortuna mea : etiam antea expertus sum parum fidei miseris esse; nisi tamen intellego illum supra quam ego sum petere, neque simul amicitiam vestram et regnum meum sperare. Utrum gravius existumet, nemini occultum est : nam initio occidit Hiempsalem, fratrem meum; dein patrio regno me expulit. Quæ sane fuerint nostræ injuriæ, nihil ad vos. Verum nunc vestrum regnum armis tenet; me, quem imperatorem Numidis posuistis, clausum obsidet; legatorum verba quanti fecerit, pericula mea declarant : quid reliquum, nisi vis vestra, quo moveri possit? Nam ego quidem vellem et hæc quæ scribo, et illa quæ antea in senatu questus sum, vana forent, potius quam miseria mea fidem verbis faceret. Sed quoniam eo natus sum ut Jugurthæ scelerum ostentui essem, non jam mortem neque ærumnas, tantummodo inimici imperium et cruciatus corporis deprecor. Regno Numidiæ, quod vestrum est, uti lubet consulite; me ex manibus impiis eripite, per majesta-

tem imperii, per amicitiæ fidem, si ulla apud vos memoria avi mei Masinissæ. »

Legati iterum in Africam mittuntur, sed nihil oratione proficiunt.

XXV. His litteris recitatis, fuere qui exercitum in Africam mittendum censerent, et quamprimum Adherbali subveniundum; de Jugurtha interim uti consuleretur, quoniam non paruisset legatis. Sed ab iisdem regis fautoribus summa ope enisum ne decretum fieret. Ita bonum publicum, ut in plerisque negotiis solet, privata gratia devictum. Legantur tamen in Afri cam majores natu, nobiles, amplis honoribus; in quis M. Scaurus, de quo supra memoravimus, consularis, et tum in senatu princeps. Hi, quod in invidia res erat, simul et ab Numidis obsecrati, triduo navim ascendere; dein brevi Uticam[1] appulsi, litteras ad Jugurtham mittunt : « Quam ocissume ad provinciam accedat, seque ad eum ab senatu missos. » Ille ubi accepit homines claros, quorum auctoritatem Romæ pollere audiverat, contra inceptum suum venisse, primo commotus, metu atque lubidine diversus agitabatur : timebat iram senati, ni paruisset legatis; porro animus cupidine cæcus ad inceptum scelus rapiebat. Vicit tamen in avido ingenio pravum consilium. Igitur, exercitu circumdato, summa vi Cirtam irrumpere nititur, maxume sperans, diducta manu hostium, aut vi aut dolis sese casum victoriæ inventurum. Quod ubi secus procedit, neque, quod intenderat, efficere potest uti, priusquam legatos conveniret, Adherbalis potiretur; ne, amplius morando, Scaurum, quem plu-

[1] Haud procul a ruderibus Carthaginis, occasum versus.

rimum metuebat, incenderet, cum paucis equitibus in provinciam venit. Ac tametsi senati verbis minæ graves nuntiabantur, quod oppugnatione non desisteret, multa tamen oratione consumpta, legati frustra discessere.

Adherbal Jugurthæ se tradit, et necatur.

XXVI. Ea postquam Cirtæ audita sunt, Italici[1], quorum virtute mœnia defensabantur, confisi, deditione facta, propter magnitudinem populi romani inviolatos sese fore, Adherbali suadent uti seque et oppidum Jugurthæ tradat: tantum ab eo vitam paciscatur; de ceteris senatui curæ fore. At ille, tametsi omnia potiora fide Jugurthæ rebatur, tamen quia penes eosdem, si adversaretur, cogendi potestas erat, ita uti censuerant Italici, deditionem facit. Jugurtha in primis Adherbalem excruciatum necat; dein omnes puberes Numidas atque negotiatores promiscue, uti quisque armatis obvius, interfecit.

Jugurtha bellum largitionibus vitare nequit, A. U. 643.

XXVII. Quod postquam Romæ cognitum, et res in senatu agitari cœpta, iidem illi ministri regis[2], interpellando, ac sæpe gratia, interdum jurgiis trahendo tempus, atrocitatem facti leniebant. Ac ni C. Memmius[3], tribunus plebis designatus, vir acer et infestus

[1] *Italici* iidem sunt qui supra, cap. XXI, *togati,* mox *negotiatores* vocantur. Ut plurimum enim ex Italia in ceteras reipublicæ partes negotiatores veniebant.

[2] Cf. cap. XV.

[3] *Memmius* ille ex antiqua gente, sed plebeia, oriundus, præturam postea adeptus est; ac in eo erat ut consul eligeretur, quum in ipsis comitiis interfectus est, A. U. 654.

potentiæ nobilitatis, populum romanum edocuisset id agi uti per paucos factiosos Jugurthæ scelus condonaretur, profecto omnis invidia prolatandis consultationibus dilapsa erat : tanta vis gratiæ atque pecuniæ regis! Sed ubi senatus, delicti conscientia, populum timet, lege Sempronia [1] provinciæ futuris consulibus Numidia atque Italia decretæ : consules declarantur P. Scipio Nasica, L. Bestia Calpurnius [2]; Calpurnio Numidia, Scipioni Italia obvenit. Deinde exercitus, qui in Africam portaretur, scribitur; stipendium, alia quæ bello usui forent, decernuntur.

XXVIII. At Jugurtha, contra spem nuntio accepto, quippe cui Romæ omnia venum ire [3] in animo hæserat, filium et cum eo duo familiares ad senatum legatos mittit; hisque, ut illis quos Hiempsale interfecto miserat, præcipit omnes mortales pecunia aggrediantur. Qui postquam Romam adventabant, senatus a Bestia consultus : « Placeretne legatos Jugurthæ recipi mœnibus : » Iique decrevere, nisi regnum ipsumque deditum venissent, uti in diebus proxumis decem Italia decederent. Consul Numidis ex senati decreto nuntiari jubet : ita infectis rebus illi domum discedunt. — Interim Calpurnius, parato exercitu, legat sibi homines nobiles, factiosos, quorum auctoritate quæ deliquisset munita fore sperabat : in quis fuit Scaurus, cujus de natura et habitu supra memoravimus. Nam in consule

[1] *Lex Sempronia* provincias designari jubebat in quibus consules imperium exercerent, antequam ipsi consules eligerentur.

[2] *Scipio Nasica* filius erat ejus qui Tiberium Gracchum interemit. Ipse autem parum notus fuit. — *Calpurnius Bestia*, senatui carus quia pro nobilitate contra Gracchorum factionem steterat, non tamen potuit damnationem vitare, ut videbimus, ob acceptam a Jugurtha pecuniam.

[3] Cf. cap. VIII, XIII et XV.

nostro multæ bonæque artes animi et corporis erant, quas omnes avaritia præpediebat: patiens laborum, acri ingenio, satis providens, belli haud ignarus, firmissumus contra pericula et insidias. Sed legiones per Italiam Rhegium, atque inde Siciliam, porro ex Sicilia in Africam transvectæ. Igitur Calpurnius, initio paratis commeatibus, acriter Numidiam ingressus est; multos mortales et urbes aliquot pugnando capit.

Corruptis Bestia et Scauro, Jugurtha in simulatam deditionem accipitur.

XXIX. Sed ubi Jugurtha per legatos pecunia tentare, bellique quod administrabat asperitatem ostendere cœpit, animus æger avaritia facile conversus est. Ceterum socius et administer omnium consiliorium assumitur Scaurus; qui tametsi a principio, plerisque ex factione ejus corruptis, acerrume regem impugnaverat, tamen magnitudine pecuniæ a bono honestoque in pravum abstractus est. Sed Jugurtha primum tantummodo belli moram redimebat, existumans sese aliquid interim Romæ pretio aut gratia effecturum. Postea vero quam participem negotii Scaurum acceperat, in maxumam spem adductus recuperandæ pacis, statuit cum eis de omnibus pactionibus præsens agere. Ceterum interea, fidei causa, mittitur a consule Sextius quæstor in oppidum Jugurthæ Vaccam [1]; cujus rei species erat acceptio frumenti quod Calpurnius palam legatis imperaverat, quoniam deditionis mora induciæ agitabantur. Igitur rex, uti constituerat, in castra venit; ac pauca, præsenti consilio, locutus de invidia

[1] *Vaccæ,* hodie *Beja,* in regno tunetano.

facti sui atque uti in deditionem acciperetur, reliqua cum Bestia et Scauro secreta transigit; dein, postero die, quasi per saturam exquisitis sententiis, in deditionem accipitur. Sed, uti pro consilio imperatum erat, elephanti triginta, pecus atque equi multi, cum parvo argenti pondere, quæstori traduntur. Calpurnius Romam ad magistratus rogandos [1] proficiscitur; in Numidia et exercitu nostro pax agitabatur.

Cunctante senatu consulis flagitium abolere, Memmius Quirites ad vindicandum hortatur.

XXX. Postquam res in Africa gestas, quoque modo actæ forent, fama divolgavit, Romæ per omnes locos et conventus de facto consulis agitari. Apud plebem gravis invidia; patres solliciti erant: probarentne tantum flagitium an decretum consulis subverterent, parum constabat. Ac maxume eos potentia Scauri, quod is auctor et socius Bestiæ ferebatur, a vero bonoque impediebat. At C. Memmius, cujus de libertate ingenii et odio potentiæ nobilitatis supra diximus, inter dubitationem et moras senati, concionibus populum ad vindicandum hortari: monere ne rempublicam, ne libertatem suam desererent; multa superba, crudelia facinora nobilitatis ostendere: prorsus intentus omni modo plebis animum accendebat. Sed, quoniam ea tempestate Romæ Memmii facundia clara pollensque fuit, decere existumavi unam ex tam multis orationem perscri-

[1] *Ad magistratus rogandos*, id est ad comitia eligendis magistratibus habenda. His enim præesse ad consules pertinebat, et Scipio collega erat mortuus.

bere, ac potissumum quæ in concione post reditum Bestiæ hujuscemodi verbis disseruit :

Oratio Memmii, patrum superbiam et avaritiam increpantis.

XXXI. « Multa me dehortantur a vobis, Quirites, ni studium reipublicæ omnia superet : opes factionis, vestra patientia, jus nullum, ac maxume, quod innocentiæ plus periculi quam honoris est. Nam illa quidem piget dicere, his annis quindecim quam ludibrio fueritis superbiæ paucorum, quam fœde quamque inulti perierint vestri defensores, uti vobis animus ab ignavia atque secordia corruptus sit : qui ne nunc quidem, obnoxiis inimicis, exsurgitis, atque etiam nunc timetis, quibus decet terrori esse. Sed quanquam hæc talia sunt, tamen obviam ire factionis potentiæ animus subigit. Certe ego libertatem, quæ mihi a parente tradita est, experiar ; verum id frustra an ob rem faciam, in vestra manu situm, Quirites. Neque ego hortor, quod sæpe majores vestri fecere, uti contra injurias armati eatis : nihil vi, nihil secessione opus ; necesse est suomet ipsi more præcipites eant.

« Occiso Tiberio Graccho [1], quem regnum parare aiebant, in plebem romanam quæstiones habitæ sunt ; post C. Gracchi et M. Fulvii cædem [2] item multi vestri ordinis mortales in carcere necati sunt : utriusque cladis non lex, verum lubido eorum, finem fecit. Sed sane fuerit regni paratio plebi sua restituere : quidquid sine sanguine civium ulcisci nequitur, jure factum sit. Superioribus annis taciti indignabamini ærarium expilari, reges et populos liberos

[1] A. U. 621. | [2] A. U. 633. Cf. cap. XVI.

paucis nobilibus vectigal pendere, penes eosdem et summam gloriam et maxumas divitias esse : tamen hæc talia facinora impune suscepisse parum habuere; itaque postremo leges, majestas vestra, divina et humana omnia hostibus tradita sunt. Neque eos, qui fecere, pudet aut pœnitet; sed incedunt per ora vestra magnifici, sacerdotia et consulatus, pars triumphos suos ostentantes, perinde quasi ea honori, non prædæ habeant. Servi ære parati injusta imperia dominorum non perferunt; vos, Quirites, imperio nati, æquo animo servitutem toleratis!

« At qui sunt hi, qui rempublicam occupavere? Homines sceleratissumi, cruentis manibus, immani avaritia, nocentissumi iidemque superbissumi, quis fides, decus, pietas, postremo honesta atque inhonesta omnia quæstui sunt. Pars eorum occidisse tribunos plebis, alii quæstiones injustas, plerique cædem in vos fecisse, pro munimento habent. Ita, quam quisque pessume fecit, tam maxume tutus est; metum a scelere suo ad ignaviam vestram transtulere : quos omnes eadem cupere, eadem odisse, eadem metuere in unum coegit; sed hæc inter bonos amicitia, inter malos factio est. Quod si tam libertatis curam haberetis quam illi ad dominationem accensi sunt, profecto neque respublica, sicuti nunc, vastaretur, et beneficia vestra [1] penes optumos, non audacissumos, forent. Majores vestri, parandi juris et majestatis constituendæ gratia, bis, per secessionem, armati Aventinum occupavere; vos pro libertate, quam ab illis accepistis, non summa ope nitemini, atque eo vehementius, quod majus dedecus

[1] *Beneficia vestra :* consulatus, sacerdotia, aliique honores.

est parta amittere, quam omnino non paravisse?

« Dicet aliquis : Quid igitur censes? — Vindicandum in eos qui hosti prodidere rempublicam : non manu neque vi, quod magis vos fecisse quam illis accidisse indignum; verum quæstionibus et indicio ipsius Jugurthæ. Qui si dedititius est, profecto jussis vestris obediens erit : sin ea contemnit, scilicet æstumabitis qualis illa pax aut deditio sit, ex qua ad Jugurtham scelerum impunitas, ad paucos maxumæ divitiæ, in rempublicam damna, dedecora pervenerint. Nisi forte nondum etiam vos dominationis eorum satietas tenet, et illa quam hæc tempora magis placent, quum regna, provinciæ, leges, jura, judicia, bella, paces, postremo divina et humana omnia penes paucos erant; vos autem, hoc est populus romanus, invicti ab hostibus, imperatores omnium gentium, satis habebatis animam retinere : nam servitutem quidem quis vestrum recusare audebat? Atque ego, tametsi viro flagitiosissumum existumo impune injuriam accepisse, tamen vos hominibus sceleratissumis ignoscere, quoniam cives sunt, æquo animo paterer, nisi misericordia in perniciem casura esset. Nam et illis, quantum importunitatis habent, parum est impune male fecisse, nisi deinde faciundi licentia eripitur; et vobis æterna sollicitudo remanebit; quum intellegetis aut serviundum esse, aut per manus libertatem retinendam. Nam fidei quidem aut concordiæ quæ spes est? Dominari illi volunt, vos liberi esse; facere illi injurias, vos prohibere; postremo sociis vestris veluti hostibus, hostibus pro sociis utuntur. Potestne in tam diversis mentibus pax aut amicitia esse?

« Quare moneo hortorque ne tantum scelus impunitum omittatis. Non peculatus ærarii factus est, neque per vim sociis ereptæ pecuniæ; quæ, quanquam gravia sunt, tamen consuetudine jam pro nihilo habentur. Hosti acerrumo prodita senati auctoritas, proditum imperium vestrum : domi militiæque respublica venalis fuit. Quæ nisi quæsita erunt, ni vindicatum in noxios, quid erit reliquum, nisi ut illis qui ea fecere obedientes vivamus? nam impune quælibet facere, id est regem esse. Neque ego, Quirites, hortor uti malitis cives vestros perperam quam recte fecisse; sed ne, ignoscendo malis, bonos perditum eatis. Ad hoc, in republica, multo præstat beneficii quam maleficii immemorem esse : bonus tantummodo segnior fit, ubi neglegas; at malus, improbior : ad hoc, si injuriæ non sint, haud sæpe auxilii egeas. »

Cassio prætore ad Jugurtham misso, is in Urbem adducitur, ubi in concione jubetur sceleris socios aperire.

XXXII. Hæc atque alia hujuscemodi sæpe dicundo, Memmius populo persuadet uti L. Cassius, qui tum prætor erat, ad Jugurtham mitteretur, eumque interposita fide publica Romam duceret, quo facilius, indicio regis, Scauri et reliquorum quos pecuniæ captæ arcessebant, delicta patefierent. Dum hæc Romæ geruntur, qui in Numidia, relicti a Bestia, exercitui præerant, secuti morem imperatoris, plurima et flagitiosissuma facinora fecere. Fuere qui, auro corrupti, elephantos Jugurthæ traderent; alii perfugas vendere, et pars ex pacatis prædas agebant : tanta vis avaritiæ in animos eorum, veluti tabes, in-

vaserat! At Cassius, perlata rogatione a C. Memmio ac perculsa omni nobilitate, ad Jugurtham proficiscitur, eique timido, et ex conscientia diffidenti rebus suis, persuadet, quoniam se populo romano dedidisset, ne vim quam misericordiam experiri mallet. Privatim præterea fidem suam interponit, quam ille non minoris quam publicam ducebat : talis ea tempestate fama de Cassio erat!

XXXIII. Igitur Jugurtha, contra decus regium, cultu quam maxume miserabili, cum Cassio Romam venit. Ac, tametsi in ipso magna vis animi erat, confirmatus ab omnibus quorum potentia aut scelere cuncta gesserat, C. Bæbium tribunum plebis magna mercede parat, cujus impudentia contra jus et injurias omnes munitus foret. At C. Memmius, advocata concione, quanquam regi infesta plebes erat, et pars in vincula duci jubebat, pars, ni socios sceleris aperiret, more majorum de hoste supplicium sumi, dignitati quam iræ magis consulens, sedare motus et animos mollire, postremo confirmare fidem publicam per sese inviolatam fore. Post, ubi silentium cœpit, producto Jugurtha, verba facit : Romæ Numidiæque facinora ejus memorat, scelera in patrem fratresque ostendit : « Quibus juvantibus quibusque ministris egerit, quanquam intellegat populus romanus, tamen velle manifesta magis ex illo habere : si vera aperiret, in fide et clementia populi romani magnam spem illi sitam ; sin reticeat, non sociis saluti fore, sed se suasque spes corrupturum. »

Bæbius tribunus, a rege corruptus, eum loqui vetat.

XXXIV. Dein, ubi Memmius dicundi finem fecit et Jugurtha respondere jussus est, C. Bæbius tribunus plebis, quem pecunia corruptum supra diximus, regem tacere jubet; ac tametsi multitudo quæ in concione aderat, vehementer accensa, terrebat eum clamore, voltu, sæpe impetu atque aliis omnibus quæ ira fieri amat, vicit tamen impudentia. Ita populus ludibrio habitus ex concione discessit; Jugurthæ Bestiæque, et ceteris quos illa quæstio exagitabat, animi augescunt.

Massivam, a senatu regnum Numidiæ petentem, Jugurtha interfici jubet, ac ipse Italia decedit, A. U. 644.

XXXV. Erat ea tempestate Romæ Numida quidam, nomine Massiva, Gulussæ filius, Masinissæ nepos; qui, quia in dissensione regum Jugurthæ adversus fuerat, dedita Cirta et Adherbale interfecto, profugus ex Africa abierat. Huic Sp. Albinus, qui proxumo anno post Bestiam cum Q. Minucio Rufo consulatum gerebat, persuadet, quoniam ex stirpe Masinissæ sit, Jugurthamque ob scelera invidia cum metu urgeat, regnum Numidiæ ab senatu petat. Avidus consul belli gerundi movere quam senescere omnia malebat : ipsi provincia Numidia, Minucio Macedonia evenerat. Quæ postquam Massiva agitare cœpit, neque Jugurthæ in amicis satis præsidii est, quod eorum alium conscientia, alium mala fama et timor impediebat, Bomilcari, proxumo ac maxume fido sibi, imperat : « Pretio, sicuti multa confecerat, insidiatores Massivæ paret, ac maxume occulte; sin id parum procedat, quovis modo Numidam interficiat. »

Bomilcar mature regis mandata exsequitur, et per homines talis negotii artifices, itinera egressusque ejus, postremo loca atque tempora cuncta explorat; deinde, ubi res postulabat, insidias tendit. Igitur unus ex eo numero qui ad cædem parati erant, paulo inconsultius Massivam aggreditur, illum obtruncat; sed ipse deprehensus, multis hortantibus et in primis Albino consule, indicium profitetur. Fit reus, magis ex æquo bonoque quam ex jure gentium [1], Bomilcar, comes ejus qui Romam fide publica venerat. At Jugurtha, manifestus tanti sceleris, non prius omisit contra verum niti, quam animum advertit supra gratiam atque pecuniam suam invidiam facti esse. Igitur, quanquam in priore actione ex amicis quinquaginta vades dederat, regno magis quam vadibus consulens, clam in Numidiam Bomilcarem dimittit, veritus ne reliquos populares metus invaderet parendi sibi, si de illo supplicium sumptum foret; et ipse paucis diebus profectus est, jussus ab senatu Italia decedere. Sed postquam Roma egressus est, fertur, sæpe eo tacitus respiciens, postremo dixisse: « Urbem venalem, et mature perituram, si emptorem invenerit! »

Renovato bello, Albinum consulem Jugurtha dolis ludificat.

XXXVI. Interim Albinus, renovato bello, commeatum, stipendium, alia quæ militibus usui forent, maturat in Africam portare; ac statim ipse profectus, uti ante comitia, quod tempus haud longe aberat, armis, aut deditione, aut quovis modo bel-

[1] Publica fides non soli reo protectio erat, sed et comitibus ejus.

lum conficeret. At contra Jugurtha trahere omnia, et alias, deinde alias moræ causas facere : polliceri deditionem, ac deinde metum simulare; instanti cedere, et paulo post, ne sui diffiderent, instare : ita belli modo, modo pacis mora, consulem ludificare. Ac fuere qui tum Albinum haud ignarum consilii regis existumarent, neque ex tanta properantia tam facile tractum bellum secordia magis quam dolo crederent. Sed postquam, dilapso tempore, comitiorum dies adventabat, Albinus, Aulo fratre in castris pro prætore relicto, Romam decessit.

Auli proprætoris avaritia et imperitia Romani turpissimam cladem subeunt, A. U. 645.

XXXVII. Ea tempestate Romæ seditionibus tribunitiis atrociter respublica agitabatur. P. Lucullus et L. Annius, tribuni plebis, resistentibus collegis, continuare magistratum nitebantur; quæ dissensio totius anni comitia [1] impediebat. Ea mora in spem adductus Aulus, quem pro prætore in castris relictum supra diximus, aut conficiundi belli, aut terrore exercitus ab rege pecuniæ capiundæ, milites mense Januario ex hibernis in expeditionem evocat; magnisque itineribus, hieme aspera, pervenit ad oppidum Suthul [2], ubi regis thesauri erant. Quod quanquam, et sævitia temporis, et opportunitate loci, neque capi neque obsideri poterat (nam circum murum, situm in prærupti montis extremo, planities limosa hiemalibus aquis paludem fecerat), tamen,

[1] Omnes electiones magistratuum, quæ æstate fieri solebant, nonnisi mense Januario sequentis anni 645, propter hanc dissensionem, factæ sunt.

[2] Hodie *Guelma, près de Constantine.*

aut simulandi gratia, quo regi formidinem adderet, aut cupidine cæcus, ob thesauros, oppidi potiundi, vineas agere, aggerem jacere, alia, quæ incepto usui forent, properare.

XXXVIII. At Jugurtha, cognita vanitate atque imperitia legati, subdolus augere amentiam; missitare supplicantes legatos; ipse, quasi vitabundus, per saltuosa loca et tramites exercitum ductare. Denique Aulum, spe pactionis, perpulit uti, relicto Suthule, in abditas regiones sese, veluti cedentem, insequeretur : « Ita delicta occultiora fore. » Interea per homines callidos die noctuque exercitum tentabat; centuriones ducesque turmarum [1], partim uti transfugerent, corrumpere; alii, signo dato, locum uti desererent. Quæ postquam ex sententia instruxit, intempesta nocte, de improviso multitudine Numidarum Auli castra circumvenit. Milites romani, tumultu perculsi insolito, arma capere alii, alii se abdere, pars territos confirmare, trepidare omnibus locis : vis magna hostium, cœlum nocte atque nubibus obscuratum, periculum anceps; postremo, fugere an manere tutius foret, in incerto erat. Sed ex eo numero quos paulo ante corruptos diximus, cohors una Ligurum, cum duabus turmis Thracum et paucis gregariis militibus, transiere ad regem; et centurio primi pili [2] tertiæ legionis, per munitionem quam uti defenderet acceperat, locum hostibus introeundi dedit, eaque Numidæ cuncti irrupere. Nostri fœda fuga, plerique abjectis armis, proxumum

[1] *Turma* erat globus equitum triginta.

[2] Primus centurio primi manipuli dignitate ceteros anteibat, et tribunis proximus erat.

collem occupavere. Nox atque præda castrorum hostes, quominus victoria uterentur, remorata sunt. Dein Jugurtha, postero die, cum Aulo in colloquio verba facit : « Tametsi ipsum cum exercitu fame, ferro clausum tenet, tamen se humanarum rerum memorem, si secum fœdus faceret, incolumes omnes sub jugum missurum : præterea, uti diebus decem Numidia decederet. » Quæ quanquam gravia et flagitii plena erant, tamen, quia mortis metu mutabantur, sicuti regi libuerat, pax convenit.

Patres nullum fieri potuisse fœdus decernunt. Albinus mederi fraternæ invidiæ nequit.

XXXIX. Sed ubi ea Romæ comperta sunt, metus atque mœror civitatem invasere : pars dolere pro gloria imperii, pars, insolita rerum bellicarum, timere libertati; Aulo omnes infesti, ac maxume qui bello sæpe præclari fuerant, quod armatus, dedecore potius quam manu salutem quæsiverat. Ob ea consul Albinus, ex delicto fratris invidiam ac deinde periculum timens, senatum de fœdere consulebat; et tamen interim exercitui supplementum scribere, ab sociis et nomine latino[1] auxilia arcessere, denique modis omnibus festinare. Senatus, ita uti par fuerat, decernit, suo atque populi injussu, nullum potuisse fœdus fieri. Consul, impeditus a tribunis plebis ne quas paraverat copias secum portaret, paucis diebus in Africam proficiscitur : nam omnis exercitus, uti convenerat, Numidia deductus, in provincia hiemabat. Postquam eo venit, quanquam persequi Jugurtham et mederi fraternæ invidiæ animus

[1] *Sociis* designantur Italici, *extra Latium* positi.

ardebat, cognitis militibus, quos, præter fugam, soluto imperio, licentia atque lascivia corruperat, ex copia rerum statuit sibi nihil agitandum.

In Jugurthæ fautores lege Mamilia tres quæsitores creantur.

XL. Interea Romæ C. Mamilius Limetanus[1], tribunus plebis, rogationem ad populum promulgat, uti quæreretur in eos quorum consilio Jugurtha senati decreta neglexisset; quique ab eo in legationibus aut imperiis pecunias accepissent; qui elephantos, quique perfugas tradidissent; item qui de pace aut bello cum hostibus pactiones fecissent. Huic rogationi, partim conscii sibi, alii ex partium invidia pericula metuentes, quoniam aperte resistere non poterant quin illa et alia talia placere sibi faterentur, occulte per amicos, ac maxume per homines nominis latini et socios italicos, impedimenta parabant. Sed plebes incredibile memoratu est quam intenta fuerit, quantaque vi rogationem jusserit, magis odio nobilitatis, cui mala illa parabantur, quam cura reipublicæ : tanta lubido in partibus! Igitur ceteris metu perculsis, M. Scaurus[2], quem legatum Bestiæ supra docuimus, inter lætitiam plebis et suorum fugam, trepida etiam tum civitate, quum ex Mamilia rogatione tres quæsitores rogarentur, effecerat uti ipse in eo numero crearetur. Sed quæstio exercita aspere violenterque[3], ex rumore et lubidine plebis. Uti sæpe nobilitatem, sic ea tempestate plebem, ex secundis rebus insolentia ceperat.

[1] Mamilio *Limetani* cognomen erat ab avo suo, qui legem tulerat de *limitibus* agrorum.

[2] De Scauro, vide cap. xv, xxv et xxix.

[3] Bestia, Albinus, Opimius aliique exsilio mulctati sunt.

Digressio de factionum origine et effectibus.

XLI. Ceterum mos partium popularium et senatûs factionum, ac deinde omnium malarum artium, paucis ante annis Romæ ortus est, otio, atque abundantia earum rerum quæ prima mortales ducunt. Nam ante Carthaginem deletam[1] populus et senatus romanus placide modesteque inter se rempublicam tractabant; neque gloriæ neque dominationis certamen inter cives erat; metus hostilis in bonis artibus civitatem retinebat. Sed ubi illa formido mentibus decessit, scilicet ea, quæ secundæ res amant, lascivia atque superbia incessere. Ita quod in adversis rebus optaverant, otium, postquam adepti sunt, asperius acerbiusque fuit. Namque cœpere nobilitas dignitatem, populus libertatem in lubidinem vertere; sibi quisque ducere, trahere, rapere. Ita omnia in duas partes abstracta sunt; respublica, quæ media fuerat, dilacerata. Ceterum nobilitas factione magis pollebat : plebis vis, soluta atque dispersa, in multitudine minus poterat. Paucorum arbitrio belli domique agitabatur; penes eosdem ærarium, provinciæ, magistratus, gloriæ triumphique erant : populus militia atque inopia urgebatur. Prædas bellicas imperatores cum paucis diripiebant; interea parentes aut parvi liberi militum, uti quisque potentiori confinis erat, sedibus pellebantur. Ita cum potentia avaritia, sine modo modestiaque, invadere, polluere et vastare omnia, nihil pensi neque sancti habere, quoad semet ipsa præcipitavit. Nam ubi primum ex nobilitate[2] reperti sunt qui veram gloriam injustæ

[1] A. U. C. 608.

[2] Gracchi nobiles erant.

potentiæ anteponerent, moveri civitas, et dissensio civilis, quasi permixtio terræ, oriri cœpit.

XLII. Nam postquam Tiberius et C. Gracchus, quorum majores [1] punico atque aliis bellis multum reipublicæ addiderant, vindicare plebem in libertatem et paucorum scelera patefacere cœpere, nobilitas noxia, atque eo perculsa, modo per socios ac nomen latinum [2], interdum per equites romanos quos spes societatis [3] a plebe dimoverat, Gracchorum actionibus obviam ierat: et primo Tiberium, dein paucos post annos eadem ingredientem Caium, tribunum plebis alterum, alterum triumvirum coloniis deducendis [4], cum M. Fulvio Flacco ferro necaverant. Et sane Gracchis, cupidine victoriæ, haud satis moderatus animus fuit; sed bono vinci satius est quam malo more injuriam vincere. Igitur ea victoria nobilitas ex lubidine sua usa, multos mortales ferro aut fuga exstinxit, plusque in reliquum sibi timoris quam potentiæ addidit. Quæ res plerumque magnas civitates pessumdedit, dum alteri alteros vincere quovis modo, et victos acerbius ulcisci volunt. Sed de studiis partium et omnibus civitatis moribus si singulatim aut

[1] Abavus eorum Tib. Sempronius Ligures et Sardos Romanis subjecit, A. U. 516; proavus Hannonem, Annibalis legatum, apud Beneventum profligavit, A. U. 540; pater de Hispania et de Sardinia triumphavit, A. 576 et 579, bellumque in Gallia feliciter gessit, A. 591; mater Cornelia prioris Africani filia erat.

[2] Cf. notam cap. XXXIX.

[3] Societatem nobilitatis et adoptionem in ordine senatorio equites appetebant, humani ingenii natura, altiora semper affectantis. Eos tamen C. Gracchus, translatis ad ipsos judiciis, a senatu disjunxerat.

[4] Quando novæ coloniæ creabantur, ad agros dividendos mittebantur legati, plerumque tres numero, unde triumvirorum nomen. Ad hoc munus electi fuerant C. Gracchus et F. Flaccus, quando necati sunt.

pro magnitudine parem disserere, tempus quam res maturius deserat : quamobrem ad inceptum redeo.

Metellus consul, omnibus bene sperantibus, in Numidiam proficiscitur.

XLIII. Post Auli fœdus[1] exercitusque nostri fœdam fugam, Q. Metellus et M. Silanus, consules designati, provincias inter se partiverant; Metelloque Numidia evenerat, acri viro, et, quanquam adverso populi partium, fama tamen æquabili et inviolata. Is ubi primum magistratum ingressus est, alia omnia sibi cum collega ratus, ad bellum quod gesturus erat, animum intendit. Igitur, diffidens veteri exercitui, milites scribere, præsidia undique arcessere, arma, tela, equos, cetera instrumenta militiæ parare; ad hoc commeatum affatim, denique omnia quæ bello vario et multarum rerum egenti usui esse solent. Ceterum, ad ea patranda, senati auctoritate[2] socii nomenque latinum, reges ultro, auxilia mittere; postremo omnis civitas summo studio adnitebatur. Itaque, ex sententia omnibus rebus paratis compositisque, in Numidiam proficiscitur, magna spe civium, quum propter bonas artes, tum maxume quod adversum divitias animum invictum gerebat, et avaritia magistratuum, ante id tempus, in Numidia nostræ opes contusæ, hostiumque auctæ erant.

Albini exercitum, ignavia dissolutum, disciplina confirmat.

XLIV. Sed ubi in Africam venit, exercitus ei traditur a Sp. Albino proconsule, iners, imbellis, neque

[1] Cf. cap. XXXVIII.
[2] Latinis et sociis auxilia senatus imperare poterat; reges ultro mittebant.

periculi neque laboris patiens, lingua quam manu promptior, prædator ex sociis et ipse præda hostium, sine imperio et modestia habitus. Ita imperatori novo plus ex malis moribus sollicitudinis, quam ex copia militum auxilii aut bonæ spei, accedebat. Statuit tamen Metellus, quanquam et æstivorum tempus comitiorum mora[1] imminuerat, et exspectatione eventi civium animos intentos putabat, non prius bellum attingere, quam, majorum disciplina, milites laborare coegisset. Nam Albinus, Auli fratris exercitusque clade perculsus, postquam decreverat non égredi provincia, quantum temporis æstivorum in imperio fuit, plerumque milites stativis castris habebat, nisi quum odos aut pabuli egestas locum mutare subegerat. Sed neque muniebantur, neque more militari vigiliæ deducebantur : uti cuique lubebat, ab signis aberat. Lixæ permixti cum militibus die noctuque vagabantur; et palantes agros vastare, villas expugnare, pecoris et mancipiorum prædas certantes agere, eaque mutare cum mercatoribus vino advectitio et aliis talibus; præterea frumentum publice datum vendere, panem in dies mercari[2]; postremo, quæcumque dici aut fingi queunt ignaviæ luxuriæque probra, in illo exercitu cuncta fuere, et alia amplius.

XLV. Sed in ea difficultate Metellum, non minus

[1] *Comitiorum mora*, ut vidimus cap. XXXVII, Metellus consul creatus fuerat tantum initio anni; et præterea, cura parandi omnia bello necessaria brevius fecerat tempus *æstivorum*, id est tempus aptum bellicis expeditionibus, quæ per æstatem geruntur.

[2] Romani milites non quotidie panem accipiebant, sed unicuique in singulos menses quatuor fere frumenti modii tribuebantur (*environ 35 litres*), unde sibi panem conficeret.

quam in rebus hostilibus, magnum et sapientem virum fuisse comperior, tanta temperantia inter ambitionem sævitiamque moderatum! Namque edicto primum adjumenta ignaviæ sustulisse : ne quisquam in castris panem aut quem alium cibum coctum venderet; ne lixæ exercitum sequerentur; ne miles gregarius in castris, neque in agmine, servum aut jumentum haberet : ceteris arte modum statuisse. Præterea transversis itineribus quotidie castra movere; juxta ac si hostes adessent, vallo atque fossa munire, vigilias crebras ponere, et ipse cum legatis circumire; item in agmine, in primis modo, modo in postremis, sæpe in medio adesse, ne quisquam ordine egrederetur, uti cum signis frequentes incederent, miles cibum et arma portaret. Ita prohibendo a delictis, magis quam vindicando, exercitum brevi confirmavit.

Jugurthæ promissis diffidens, Metellus in Numidiam procedit.

XLVI. Interea Jugurtha, ubi quæ Metellus agebat ex nuntiis accepit, simul de innocentia ejus certior Romæ factus, diffidere suis rebus; ac tum demum veram deditionem facere conatus est. Igitur legatos ad consulem cum suppliciis mittit, qui tantummodo ipsi liberisque vitam peterent, alia omnia dederent populo romano. Sed Metello jam antea experimentis cognitum erat genus Numidarum infidum, ingenio mobili, novarum rerum avidum. Itaque legatos, alium ab alio diversos, aggreditur; ac paulatim tentando, postquam opportunos cognovit, multa dollicendo persuadet uti Jugurtham, maxume vivum, sin id parum procedat, necatum sibi trade-

rent: ceterum palam, quæ ex voluntate forent, regi nuntiari jubet. Deinde ipse paucis diebus, intento atque infesto exercitu, in Numidiam procedit, ubi, contra belli faciem, tuguria plena hominum, pecora cultoresque in agris erant; ex oppidis et mapalibus præfecti regis obvii procedebant, parati frumentum dare, commeatum portare, postremo omnia quæ imperarentur facere. Neque Metellus idcirco minus, sed pariter ac si hostes adessent, munito agmine incedere, late explorare omnia, illa deditionis signa ostentui credere, et insidiis locum tentare. Itaque ipse cum expeditis cohortibus, item funditorum et sagittariorum delecta manu, apud primos erat; in postremo C. Marius[1] legatus cum equitibus curabat; in utrumque latus auxiliarios equites tribunis legionum et præfectis[2] cohortium dispertiverat, uti cum his permixti velites[3], quocumque accederent, equitatus hostium propulsarent. Nam in Jugurtha tantus dolus, tantaque peritia locorum et militiæ erat, uti, absens an præsens, pacem an bellum gerens perniciosior esset, in incerto haberetur.

[1] *Marius*, Metelli cliens, ingrato animo, ut videbimus, patronum prosecutus est. Quemadmodum autem iste, postquam fuerat Metelli legatus, et Metelli et nobilium potentiam protrivit, ita ipse a Sylla, quem Marii legatum in eodem bello Jugurthino videbimus, prostratus est.

[2] Vide notam ad Cat. LIX. Præfecti auxiliarium cohortium ejusdem apud eas dignitatis erant cujus in legionibus tribuni.

[3] *Velites*, a volitando, milites erant levis armaturæ, equites vicissim et pedites. Post equitem sedebant, et opportuno tempore desilientes equo, in mediis hostibus tumultum concitabant.

Vaccæ præsidium imponit consul, regique pacem petenti ambigue respondet.

XLVII. Erat haud longe ab eo itinere, quo Metellus pergebat, oppidum Numidarum, nomine Vacca, forum rerum venalium totius regni maxume celebratum, ubi et incolere et mercari consueverant italici generis multi mortales. Huc consul, simul tentandi gratia, et si paterentur opportunitates loci, præsidium imposuit : præterea imperavit frumentum et alia quæ bello usui forent comportare, ratus, id quod res monebat, frequentiam negotiatorum et commeantium juvaturum exercitum, et jam paratis rebus munimento fore. Inter hæc negotia, Jugurtha impensius modo legatos supplices mittere, pacem orare, præter suam liberorumque vitam, omnia Metello dedere : quos item consul, uti priores[1], illectos ad proditionem domum dimittebat; regi pacem, quam postulabat, neque abnuere neque polliceri, et inter eas moras promissa legatorum exspectare.

Armis certare coactus, Jugurtha opportuno loco Romanos invadere parat. Exercitus utriusque dispositio.

XLVIII. Jugurtha ubi Metelli dicta cum factis composuit, ac se suis artibus tentari animadvertit : (quippe cui verbis pax nuntiabatur, ceterum re bellum asperrumum erat; urbs maxuma alienata, ager hostibus cognitus, animi popularium tentati), coactus rerum necessitudine, statuit armis certare. Igitur, explorato hostium itinere, in spem victoriæ adductus ex opportunitate loci, quam maxumas copias potest

[1] Vide caput præcedens.

omnium generum parat, ac per tramites occultos exercitum Metelli antevenit. Erat, in ea parte Numidiæ quam Adherbal in divisione possederat, flumen oriens a meridie, nomine Muthul, a quo aberat mons ferme millia passuum XX, tractu pari[1], vastus ab natura et humano cultu; sed ex eo medio quasi collis oriebatur, in immensum pertinens, vestitus oleastro ac myrtetis, aliisque generibus arborum quæ humi arido atque arenoso gignuntur. Media autem planities deserta penuria aquæ, præter flumini propinqua loca: ea, consita arbustis, pecore atque cultoribus frequentabantur.

XLIX. Igitur in eo colle quem transverso itinere porrectum docuimus, Jugurtha, extenuata suorum acie, consedit: elephantis et parti copiarum pedestrium Bomilcarem præfecit, eumque edocet quæ ageret; ipse propior montem cum omni equitatu pedites delectos collocat. Deinde, singulas turmas atque manipulos circumiens, monet atque obtestatur uti, memores pristinæ virtutis et victoriæ, sese regnumque suum ab Romanorum avaritia defendant: « Cum his certamen fore, quos antea victos sub jugum miserint[2]; ducem illis, non animum, mutatum; quæ ab imperatore decuerint, omnia suis provisa: locum superiorem, uti prudentes cum imperitis, ne pauciores cum pluribus, aut rudes cum bello melioribus manum consererent. Proinde parati intentique essent, signo dato, Romanos invadere: illum diem aut omnes labores et victorias confirmaturum,

[1] Fluvius *Muthul*, hodie *Seybouse*, et mons viginti millibus (septem fere leucis) distans, *tractu pari* seu *paralleli* erant.

[2] Cf. cap. XXXVIII.

aut maxumarum ærumnarum initium fore. » Ad hoc viritim, uti quemque ob militare facinus pecunia aut honore extulerat, commonefacere beneficii sui, et eum ipsum aliis ostentare; postremo, pro cujusque ingenio, pollicendo, minitando, obtestando, alium alio modo excitare : quum interim Metellus, ignarus hostium, monte degrediens cum exercitu, conspicatur. Primo dubius quidnam insolita facies ostenderet, nam inter virgulta equi Numidæque consederant, neque plane occultati humilitate arborum, et tamen incerti quidnam esset, quum natura loci, tum dolo, ipsi atque signa militaria obscurati; dein, brevi cognitis insidiis, paulisper agmen constituit. Ibi commutatis ordinibus[1], in dextro latere, quod proxumum hostes erat, triplicibus subsidiis aciem instruxit; inter manipulos funditores et sagittarios dispertit; equitatum omnem in cornibus locat; ac, pauca pro tempore milites hortatus, aciem, sicuti instruxerat, transversis principiis in planum deducit.

L. Sed ubi Numidas quietos neque colle degredi animadvertit, veritus, ex anni tempore et inopia aquæ, ne siti conficeretur exercitus, Rutilium[2] legatum cum expeditis cohortibus et parte equitum præmisit ad flumen, uti locum castris antecaperet; existumans hostes crebro impetu et transversis præliis iter suum remoraturos, et, quoniam armis diffiderent, lassitudinem et sitim militum tentaturos. Dein

[1] Expeditas cohortes, quas in fronte habebat (cf. cap. XLVI), in dextro latere instruit *triplicibus subsidiis*, ut, de more, *hastati* prima acies essent, *principes* secunda, *triarii* tertia.

[2] De laudibus *Rutilii legati*, postea consulis, qui etiam multo clarior fuit historicus, orator et philosophus, multa reperies apud Cic. Brut. 30.

ipse, pro re atque loco, sicuti monte descenderat, paulatim procedere : Marium post principia habere; ipse cum sinistræ alæ equitibus esse, qui in agmine principes facti erant.

Per totum diem pugnatur incerto eventu. Sub noctem Numidæ fugantur.

At Jugurtha, ubi extremum agmen Metelli primos suos prætergressum videt, præsidio quasi duum millium peditum montem occupat, qua Metellus descenderat, ne forte cedentibus adversariis receptui, ac post munimento foret. Dein, repente signo dato, hostes invadit. Numidæ alii postremos cædere; pars a sinistra ac dextra tentare; infensi adesse atque instare; omnibus locis Romanorum ordines conturbare. Quorum etiam qui firmioribus animis obvii hostibus fuerant, ludificati incerto prælio, ipsi modo eminus sauciabantur, neque contra feriundi aut manum conserendi copia erat. Antea jam docti ab Jugurtha equites, ubicumque Romanorum turba insequi cœperat, non confertim neque in unum sese recipiebant, sed alius alio, quam maxume diversi. Ita, numero priores, si a persequendo hostes deterrere nequiverant, disjectos ab tergo aut lateribus circumveniebant : sin opportunior fugæ collis quam campi fuerant, ea vero consueti Numidarum equi facile inter virgulta evadere; nostros asperitas et insolentia loci retinebat.

LI. Ceterum facies totius negotii varia, incerta, fœda atque miserabilis : dispersi a suis, pars cedere, alii insequi; neque signa, neque ordines observare; ubi quemque periculum ceperat, ibi resistere ac

propulsare; arma, tela, equi, viri, hostes, cives permixti; nihil consilio neque imperio agi; fors omnia regere. Itaque multum diei processerat, quum etiam tum eventus in incerto erat. Denique, omnibus labore et æstu languidis, Metellus, ubi videt Numidas minus instare, paulatim milites in unum conducit, ordines restituit, et cohortes legionarias quatuor adversum pedites hostium collocat. Eorum magna pars superioribus locis fessa consederat. Simul orare, hortari milites ne deficerent, neu paterentur hostes fugientes vincere: « Neque illis castra esse, neque munimentum ullum, quo cedentes tenderent: in armis omnia sita. » Sed ne Jugurtha quidem interea quietus: circumire, hortari, renovare prælium, et ipse cum delectis tentare omnia; subvenire suis, hostibus dubiis instare; quos firmos cognoverat, eminus pugnando retinere.

LII. Eo modo inter se duo imperatores, summi viri, certabant, ipsi pares, ceterum opibus disparibus: nam Metello virtus militum erat, locus adversus; Jugurthæ alia omnia, præter milites, opportuna. Denique Romani, ubi intellegunt neque sibi perfugium esse, neque ab hoste copiam pugnandi fieri, et jam die vesper erat; adverso colle, sicuti præceptum fuerat, evadunt. Amisso loco, Numidæ fusi fugatique: pauci interiere; plerosque velocitas et regio hostibus ignara tutata sunt.

Bomilcaris et Rutilii congressus. Post duplicem victoriam, ambæ acies noctu conveniunt.

Interea Bomilcar, quem elephantis et parti copiarum pedestrium præfectum ab Jugurtha supra dixi-

mus, ubi eum Rutilius prætergressus est, paulatim suos in æquum locum deducit; ac dum legatus ad flumen, quo præmissus erat, festinans pergit, quietus, uti res postulabat, aciem exornat, neque remittit quid ubique hostis ageret explorare. Postquam Rutilium consedisse jam et animo vacuum accepit, simulque ex Jugurthæ prælio clamorem augeri; veritus ne legatus, cognita re, laborantibus suis auxilio foret, aciem, quam diffidens virtuti militum arte statuerat, quo hostium itineri officeret latius porrigit, eoque modo ad Rutilii castra procedit.

LIII. Romani ex improviso pulveris vim magnam animadvertunt; nam prospectum ager arbustis consitus prohibebat. Et primo rati humum aridam vento agitari: post, ubi æquabilem manere, et, sicuti acies movebatur, magis magisque appropinquare vident; cognita re, properantes arma capiunt, ac pro castris, sicuti imperabatur, consistunt: deinde, ubi propius ventum, utrinque magno clamore concurritur. Numidæ tantummodo remorati dum in elephantis auxilium putant; postquam impeditos ramis arborum, atque ita disjectos, circumveniri vident, fugam faciunt, ac plerique, abjectis armis, collis aut noctis quæ jam aderat auxilio, integri abeunt. Elephanti quatuor capti; reliqui omnes, numero quadraginta, interfecti. At Romani, quanquam itinere atque opere castrorum et prælio fessi lætique erant, tamen, quod Metellus amplius opinione morabatur, instructi intentique obviam procedunt: nam dolus Numidarum nihil languidi neque remissi patiebatur. Ac primo, obscura nocte, postquam haud procul inter se erant, strepitu, veluti hostes adventare,

alteri apud alteros formidinem simul et tumultum facere; et pæne imprudentia admissum facinus miserabile, ni utrinque præmissi equites rem exploravissent. Igitur pro metu repente gaudium exortum: milites alius alium læti appellant; acta edocent atque audiunt; sua quisque fortia facta ad cœlum ferre. Quippe res humanæ ita sese habent: in victoria vel ignavis gloriari licet; adversæ res etiam bonos detrectant.

Metellus Numidiam vastat, regis insidias vitans et dolos eludens.

LIV. Metellus, in iisdem castris quatriduo moratus, saucios cum cura reficit, meritos in præliis more militiæ donat, universos in concione laudat, atque agit gratias; hortatur ad cetera, quæ levia sunt, parem animum gerant: « Pro victoria satis jam pugnatum; reliquos labores pro præda fore. » Tamen interim transfugas et alios opportunos, Jugurtha ubi gentium aut quid agitaret, cum paucisne esset an exercitum haberet, uti sese victus gereret, exploratum misit. At ille sese in loca saltuosa et natura munita receperat; ibique cogebat exercitum numero hominum ampliorem, sed hebetem infirmumque, agri ac pecoris magis quam belli cultorem. Id ea gratia eveniebat, quod, præter regios equites, nemo omnium Numidarum ex fuga regem sequitur: quo cujusque animus fert, eo discedunt, neque id flagitium militiæ ducitur: ita se mores habent. Igitur Metellus, ubi videt regis etiam tum animum ferocem; bellum renovari, quod nisi ex illius lubidine geri non posset; præterea iniquum certamen sibi cum hostibus; minore detrimento illos vinci quam suos

vincere: statuit non præliis, neque acie, sed alio more bellum gerundum. Itaque in Numidiæ loca opulentissuma pergit, agros vastat, multa castella et oppida, temere munita aut sine præsidio, capit inceditque; puberes interfici jubet, alia omnia militum prædam esse. Ea formidine multi mortales Romanis dediti obsides; frumentum et alia, quæ usui forent, affatim præbita; ubicumque res postulabat, præsidium impositum. Quæ negotia, multo magis quam prælium male pugnatum ab suis, regem terrebant: quippe, cui spes omnis in fuga sita erat, sequi cogebatur; et, qui sua loca defendere nequiverat, in alienis bellum gerere. Tamen, ex copia, quod optumum videbatur consilium capit: exercitum plerumque in iisdem locis opperiri jubet; ipse cum delectis equitibus Metellum sequitur; nocturnis et aviis itineribus ignoratus, Romanos palantes repente aggreditur: eorum plerique inermes cadunt, multi capiuntur, nemo omnium intactus profugit; et Numidæ, priusquam ex castris subveniretur, sicuti jussi erant, in proxumos colles discedunt.

LV. Interim Romæ gaudium ingens ortum, cognitis Metelli rebus: uti seque et exercitum more majorum gereret; in adverso loco, victor tamen virtute fuisset; hostium agro potiretur; Jugurtham, magnificum ex Auli secordia, spem salutis in solitudine aut fuga coegisset habere. Itaque senatus, ob ea feliciter acta, dis immortalibus supplicia decernere; civitas, trepida antea et sollicita de belli eventu, læta agere; fama de Metello præclara esse. Igitur eo intentior ad victoriam niti, omnibus modis festinare; cavere

tamen necubi hosti opportunus fieret; meminisse post gloriam invidiam sequi: ita, quo clarior erat, eo magis anxius. Neque, post insidias Jugurthæ, effuso exercitu prædari: ubi frumento aut pabulo opus erat, cohortes cum omni equitatu præsidium agitabant; exercitus partem ipse, reliquos Marius ducebat: sed igni magis quam præda ager vastabatur. Duobus locis, haud longe inter se, castra faciebant: ubi vi opus erat, cuncti aderant; ceterum, quo fuga atque formido latius cresceret, diversi agebant. Eo tempore Jugurtha per colles sequi; tempus aut locum pugnæ quærere; qua venturum hostem audierat, pabulum et aquarum fontes, quorum penuria erat, corrumpere; modo se Metello, interdum Mario ostendere; postremos in agmine tentare, ac statim in colles regredi; rursus aliis, post aliis minitari; neque prælium facere, neque otium pati; tantummodo hostem ab incepto retinere.

Urbe Zama præsidiis confirmata, Marium Jugurtha apud Siccam invadit.

LVI. Romanus imperator, ubi se dolis fatigari videt neque ab hoste copiam pugnandi fieri, urbem magnam, et in ea parte qua sita erat arcem regni, nomine Zamam[1], statuit oppugnare; ratus, id quod negotium poscebat, Jugurtham laborantibus suis auxilio venturum, ibique prælium fore. At ille, quæ parabantur a perfugis edoctus, magnis itineribus Metellum antevenit: oppidanos hortatur mœnia

[1] Magna Scipionis de Annibale victoria huic urbi nobilitatem peperit, sed nulla ejus vestigia nunc supersunt. Quinque dierum itinere a Carthagine distabat, occidentem versus, teste Polybio.

defendant, additis auxilio perfugis, quod genus ex copiis regis, quia fallere nequibant, firmissumum; præterea pollicetur in tempore semet cum exercitu adfore. Ita compositis rebus, in loca quam maxume occulta discedit; ac paulo post cognoscit Marium ex itinere frumentatum cum paucis cohortibus Siccam[1] missum, quod oppidum primum omnium post malam pugnam ab rege defecerat. Eo cum dilectis equitibus noctu pergit, et, jam egredientibus Romanis, in porta pugnam facit. Simul magna voce Siccenses hortatur uti cohortes ab tergo circumveniant: « Fortunam præclari facinoris casum dare; si id fecerint, postea sese in regno, illos in libertate sine metu ætatem acturos. » Ac ni Marius signa inferre, atque evadere oppidum properavisset, profecto cuncti, aut magna pars Siccensium fidem mutavissent: tanta mobilitate sese Numidæ agunt! Sed milites jugurthini, paulisper ab rege sustentati, postquam majore vi hostes urgent, paucis amissis, profugi discedunt.

Dum apud Zamam acerrime pugnatur, invadit rex castra Romanorum, unde a Mario expellitur.

LVII. Marius ad Zamam pervenit. Id oppidum, in campo situm, magis opere quam natura munitum erat, nullius idoneæ rei egens, armis virisque opulentum. Igitur Metellus, pro tempore atque loco paratis rebus, cuncta mœnia exercitu circumvenit; legatis imperat ubi quisque curaret; deinde, signo dato, undique simul clamor ingens oritur. Neque ea res Numidas terret; infensi intentique sine tumultu

[1] *Sicca,* ubi hodie *Kef,* prope flumen Bagradam: *Medjerda.*

manent. Prælium incipitur. Romani, pro ingenio quisque, pars eminus glande aut lapidibus pugnare; alii succedere, ac murum modo suffodere, modo scalis aggredi; cupere prælium in manibus facere. Contra ea, oppidani in proxumos saxa volvere; sudes, pila, præterea picem sulfure et tæda mixtam, ardentia mittere. Sed nec illos, qui procul manserant, timor animi satis muniverat: nam plerosque jacula, tormentis aut manu emissa, vulnerabant; parique periculo, sed fama impari, boni atque ignavi erant.

LVIII. Dum apud Zamam sic certatur, Jugurtha ex improviso castra hostium cum magna manu invadit; remissis qui in præsidio erant, et omnia magis quam prælium exspectantibus, portam irrumpit. At nostri, repentino metu perculsi, sibi quisque pro moribus consulunt: alii fugere, alii arma capere; magna pars vulnerati aut occisi. Ceterum ex omni multitudine non amplius quadraginta, memores nominis romani, grege facto, locum cepere paulo quam alii editiorem; neque inde maxuma vi depelli quiverunt; sed tela eminus missa remittere, pauci in pluribus minus frustrati; sin Numidæ propius accessissent, ibi vero virtutem ostendere, et eos maxuma vi cædere, fundere atque fugare. Interim Metellus, quum acerrume rem gereret, clamorem hostilem ab tergo accepit; dein, converso equo, animadvertit fugam ad se versum fieri, quæ res indicabat populares esse. Igitur equitatum omnem ad castra propere mittit, ac statim C. Marium cum cohortibus sociorum; eumque lacrumans per amicitiam perque rempublicam obsecrat, ne quam contumeliam remanere in exercitu victore, neve hostes inultos abire

sinat. Ille brevi mandata efficit. At Jugurtha, munimento castrorum impeditus, quum alii super vallum præcipitarentur, alii in angustiis ipsi sibi properantes officerent, multis amissis, in loca munita sese recepit. Metellus, infecto negotio, postquam nox aderat, in castra cum exercitu revertitur.

Apud Zamam et pro castris simul pugnatur vario eventu.

LIX. Igitur postero die, priusquam ad oppugnandum egrederetur, equitatum omnem, in ea parte qua regis adventus erat, pro castris agitare jubet; portas et proxuma loca tribunis dispertit; deinde ipse pergit ad oppidum, atque, uti superiore die, murum aggreditur. Interim Jugurtha ex occulto repente nostros invadit. Qui in proxumo locati fuerant, paulisper territi perturbantur; reliqui cito subveniunt. Neque diutius Numidæ resistere quivissent, ni pedites cum equitibus permixti magnam cladem in congressu facerent. Quibus illi freti, non, uti equestri prælio solet, sequi, dein cedere; sed adversis equis concurrere, implicare ac perturbare aciem; ita expeditis peditibus suis hostes pæne victos dare.

LX. Eodem tempore apud Zamam magna vi certabatur; ubi quisque legatus aut tribunus curabat, eo acerrume niti, neque alius in alio magis quam in sese spem habere : pariter oppidani agere. Oppugnare aut parare omnibus locis; avidius alteri alteros sauciare quam semet tegere; clamor permixtus hortatione, lætitia, gemitu, item strepitus armorum, ad cœlum ferri; tela utrinque volare. Sed illi qui mœnia defensabant, ubi hostes paululum modo pugnam

remiserant, intenti prælium equestre prospectabant. Eos, uti quæque Jugurthæ res erant, lætos modo, modo pavidos animadverteres; ac, sicuti audiri a suis aut cerni possent, monere alii, alii hortari, aut manu significare, aut niti corporibus, huc et illuc, quasi vitabundi aut jacientes tela, agitare. Quod ubi Mario cognitum est, nam is in ea parte curabat, consulto lenius agere ac diffidentiam rei simulare, pati Numidas sine tumultu regis prælium visere. Ita illis studio suorum adstrictis, repente magna vi murum aggreditur: et jam scalis egressi milites prope summa ceperant, quum oppidani concurrunt; lapides, ignem, alia præterea tela ingerunt. Nostri primo resistere: deinde, ubi unæ atque alteræ scalæ comminutæ, qui supersteterant afflicti sunt; ceteri, quoquomodo potuere, pauci integri, magna pars confecti vulneribus, abeunt. Denique utrinque prælium nox diremit.

Relicta obsidione, Metellus Bomilcarem pollicitationibus aggreditur, A. U. 646.

LXI. Metellus, posquam videt frustra inceptum; neque oppidum capi, neque Jugurtham, nisi ex insidiis aut suo loco, pugnam facere, et jam æstatem exactam esse, ab Zama discedit, et in his urbibus quæ ad se defecerant, satisque munitæ loco aut mœnibus erant, præsidia imponit; ceterum exercitum in provinciam, quæ proxuma est Numidiæ, hiemandi gratia collocat. Neque id tempus, ex aliorum more, quieti aut luxuriæ concedit; sed, quoniam armis bellum parum procedebat, insidias regi per amicos tendere, et eorum perfidia pro armis uti parat. Igi-

tur Bomilcarem, qui Romæ cum Jugurtha fuerat [1], et inde, vadibus datis, clam Massivæ de nece judicium fugerat, quod ei per maxumam amicitiam maxuma copia fallendi erat, multis pollicitationibus aggreditur. Ac primo efficit uti ad se colloquendi gratia occultus veniat; dein fide data, si Jugurtham vivum aut necatum tradidisset, fore ut illi senatus impunitatem et sua omnia concederet, facile Numidæ persuadet, quum ingenio infido, tum metuenti ne, si pax cum Romanis fieret, ipse per conditiones ad supplicium traderetur.

Bomilcaris suasione, omnia rex Metello tradit; mox, supplicii metu, bellum de integro sumit.

LXII. Is, ubi primum opportunum, Jugurtham anxium ac miserantem fortunas suas accedit; monet atque lacrumans obtestatur uti aliquando sibi liberisque, et genti Numidarum optume meritæ, provideat: « Omnibus præliis sese victos, agrum vastatum, multos mortales captos aut occisos, regni opes comminutas esse: satis sæpe jam et virtutem militum et fortunam tentatam; caveret ne, illo cunctante, Numidæ sibi consulant. » His atque talibus aliis ad deditionem regis animum impellit. Mittuntur ad imperatorem legati: « Jugurtham imperata facturum, ac sine ulla pactione sese regnumque suum in illius fidem tradere. » Metellus propere cunctos senatorii ordinis ex hibernis arcessiri jubet; eorum atque aliorum, quos idoneos ducebat, consilium habet. Ita, more majorum, ex consilii decreto, per legatos Jugurthæ imperat argenti pondo ducenta

[1] Cf. cap. xxxv.

millia[1], elephantos omnes, equorum et armorum aliquantum. Quæ postquam sine mora facta sunt, jubet omnes perfugas vinctos adduci. Eorum magna pars, uti jussum erat, adducti; pauci, quum primum deditio cœpit, ad regem Bocchum in Mauretaniam abierant. Igitur Jugurtha, ubi armis virisque et pecunia spoliatus, quum ipse ad imperandum[2] Tisidium vocaretur, rursus cœpit flectere animum suum, et ex mala conscientia digna timere. Denique, multis diebus per dubitationem consumptis, quum modo tædio rerum adversarum omnia bello potiora duceret, interdum secum ipse reputaret quam gravis casus in servitium ex regno foret, multis magnisque præsidiis nequidquam perditis, de integro bellum sumit. Romæ senatus, de provinciis consultus, Numidiam Metello decreverat[3].

C. Marii indoles, ambitio et primi successus.

LXIII. Per idem tempus Uticæ forte C. Mario, per hostias dis supplicanti, magna atque mirabilia portendi haruspex dixerat : « Proinde, quæ animo agitabat, fretus dis ageret : fortunam quam sæpissume experiretur; cuncta prospera eventura. » At illum jam antea consulatus ingens cupido exagitabat. Ad quem capiundum, præter vetustatem familiæ, alia omnia abunde erant : industria, probitas, militiæ

[1] *Ducenta millia* librarum. Libra romana æquivalet fere 327 gr. Ducenta ergo millia superant 65,000 kilogr. argenti, seu 13,000,000 fr.

[2] *Ad imperandum*, sensu passivo. — *Tisidio* verisimile est designari hodiernum pagum *Thisida*, inter Uticam et Carthaginem, prope flumen Bagradam.

[3] Prorogato videlicet in secundum annum imperio.

magna scientia, animus belli ingens, domi modicus, lubidinis et divitiarum victor, tantummodo gloriæ avidus. Sed is, natus et omnem pueritiam Arpini altus[1], ubi primum ætas militiæ patiens fuit, stipendiis faciundis, non græca facundia neque urbanis munditiis, sese exercuit : ita inter artes bonas integrum ingenium brevi adolevit. Ergo ubi primum tribunatum militarem a populo petit, plerisque faciem ejus ignorantibus, facile notus[2] per omnes tribus declaratur. Deinde ab eo magistratu alium post alium sibi peperit; semperque in potestatibus eo modo agitabat, uti ampliore, quam gerebat, dignus haberetur. Tamen is ad id locorum talis vir, nam postea ambitione præceps datus est, consulatum petere non audebat. Etiam tum alios magistratus plebes, consulatum nobilitas inter se per manus tradebat; novus nemo tam clarus, neque tam egregiis factis erat, quin his indignus illo honore, et quasi pollutus haberetur.

A Metello, petendi consulatus gratia, missionem rogat; superbeque exceptus, omni dolo eum supplantare molitur.

LXIV. Igitur, ubi Marius haruspicis dicta eodem intendere videt quo cupido animi hortabatur, ab Metello, petundi gratia, missionem rogat. Cui quanquam virtus, gloria, atque alia optanda bonis superabant, tamen inerat contemptor animus et superbia, commune nobilitatis malum. Itaque primum, commotus insolita re, mirari ejus consilium, et quasi per amicitiam monere ne tam prava inciperet,

[1] *Arpinum*, in Latio, patria etiam fuit Ciceronis et Plauti.
[2] *Notus* fama.

neu super fortunam animum gereret: « Non omnia omnibus cupiunda esse; debere illi res suas satis placere; postremo, caveret id petere a populo romano quod illi jure negaretur. » Postquam hæc atque alia talia dixit, neque animus Marii flectitur, respondit, ubi primum potuisset per negotia publica, facturum sese quæ peteret; ac postea sæpius eadem postulanti fertur dixisse ne festinaret abire; satis mature illum cum filio suo consulatum petiturum. Is eo tempore in contubernio patris ibidem militabat, annos natus circiter viginti[1]. Quæ res Marium, quum pro honore quem affectabat, tum contra Metellum, vehementer accenderat. Ita cupidine atque ira, pessumis consultoribus, grassari; neque facto ullo neque dicto abstinere, quod modo ambitiosum foret; milites, quibus in hibernis præerat, laxiore imperio quam antea habere; apud negotiatores, quorum magna multitudo Uticæ erat, criminose simul et magnifice de bello loqui: « Dimidia pars exercitus sibi permitteretur, paucis diebus Jugurtham in catenis habiturum; ab imperatore consulto trahi, quod homo inanis et regiæ superbiæ imperio nimis gauderet. » Quæ omnia illis eo firmiora videbantur quod diuturnitate belli res familiares corruperant, et animo cupienti nihil satis festinatur.

LXV. Erat præterea in exercitu nostro Numida quidam, nomine Gauda, Manastabalis filius, Masinissæ nepos, quem Micipsa testamento secundum heredem[2] scripserat, morbis confectus, et ob eam

[1] Ante tertium et quadragesimum annum petere consulatum non licebat.

[2] *Secundum,* post primos: Adherbalem scilicet, Hiempsalem et Jugurtham. Vide stemma, ad cap. V.

causam mente paulum imminuta. Cui Metellus petenti more regum uti sellam juxta poneret, item postea, custodiæ causa, turmam equitum romanorum, utrumque negaverat : honorem, quod eorum modo foret quos populus romanus reges appellavisset; præsidium, quod contumeliosum in eos foret, si equites romani satellites Numidæ traderentur. Hunc Marius anxium aggreditur, atque hortatur uti contumeliarum imperatoris cum suo auxilio pœnas petat. Hominem ob morbos animo parum valido secunda oratione extollit : « Illum regem, ingentem virum, Masinissæ nepotem esse; si Jugurtha captus aut occisus, imperium Numidiæ sine mora habiturum; id adeo mature posse evenire, si ipse consul ad id bellum missus foret. » Itaque et illum, et equites romanos, milites et negotiatores, alios ipse, plerosque pacis spes impellit, uti Romam ad suos necessarios aspere in Metellum de bello scribant, Marium imperatorem poscant. Sic illi a multis mortalibus honestissuma suffragatione consulatus petebatur. Simul ea tempestate plebes, nobilitate fusa per legem Mamiliam[1], novos extollebat. Ita Mario cuncta procedere.

Vaccenses, Jugurthæ suasione, romanos milites obtruncant.

LXVI. Interim Jugurtha, postquam, omissa deditione, bellum incipit, cum magna cura parare omnia, festinare, cogere exercitum; civitates, quæ ab se defecerant, formidine aut ostentando præmia affectare; communire suos locos; arma, tela, alia

[1] Cf. cap. XL

quæ spe pacis amiserat, reficere aut commercari; servitia Romanorum allicere, et eos ipsos, qui in præsidiis erant, pecunia tentare; prorsus nihil intactum neque quietum pati, cuncta agitare. Igitur Vaccenses, quo Metellus initio, Jugurtha pacificante, præsidium imposuerat, fatigati regis suppliciis, neque antea voluntate alienati, principes civitatis inter se conjurant: nam volgus, uti plerumque solet, et maxume Numidarum, ingenio mobili, seditiosum atque discordiosum erat, cupidum novarum rerum, quieti et otio adversum; dein, compositis inter se rebus, diem tertium constituunt, quod is, festus celebratusque per omnem Africam, ludum magis quam formidinem ostentabat. Sed ubi tempus fuit, centuriones tribunosque militares, et ipsum præfectum oppidi T. Turpilium Silanum, alius alium, domos suas invitant; eos omnes, præter Turpilium, inter epulas obtruncant; postea milites palantes, inermos, quippe in tali die ac sine imperio, aggrediuntur. Idem plebes facit, pars edocti ab nobilitate, alii studio talium rerum incitati, quis, acta consiliumque ignorantibus, tumultus ipse et res novæ satis placebant.

LXVII. Romani milites, improviso metu, incerti ignarique quid potissumum facerent, trepidare : ad arcem oppidi, ubi signa et scuta erant, præsidium hostium; portæ ante clausæ, fugam prohibebant; ad hoc mulieres puerique, pro tectis ædificiorum, saxa et alia quæ locus præbebat certatim mittere. Ita neque caveri anceps malum, neque a fortissumis infirmissumo generi resisti posse; juxta boni malique, strenui et imbelles, inulti obtruncati. In ea

tanta asperitate, sævissumis Numidis et oppido undique clauso, Turpilius, unus ex omnibus Italicis, profugit intactus : id misericordiane hospitis, an pactione, an casu ita evenerit, parum comperimus; nisi, quia illi in tanto malo turpis vita fama integra potior, improbus intestabilisque videtur.

Tantam injuriam Metellus excidio urbis ulciscitur.

LXVIII. Metellus, postquam de rebus Vaccæ actis comperit, paulisper mœstus e conspectu abit; deinde, ubi ira et ægritudo permixta, cum maxuma cura ultum ire injurias festinat. Legionem, cum qua hiemabat, et quamplurimos potest numidas equites, pariter cum occasu solis expeditos educit; et postera die, circiter horam tertiam [1], pervenit in quamdam planitiem, locis paulo superioribus circumventam. Ibi milites, fessos itineris magnitudine et jam abnuentes omnia, docet oppidum Vaccam non amplius mille passuum abesse : « Decere illos reliquum laborem æquo animo pati, dum pro civibus suis, viris fortissumis atque miserrumis, pœnas caperent. » Præterea prædam benigne ostentat. Ita animis eorum arrectis, equites in primo late, pedites quam artissume ire, signa occultare jubet.

LXIX. Vaccenses ubi animum advertere ad se versum exercitum pergere, primo, uti res erat, Metellum rati, portas clausere : deinde, ubi neque agros vastari, et eos qui primi aderant numidas equites vident, rursum Jugurtham arbitrati, cum magno gaudio obvii procedunt. Equites peditesque,

[1] Ab ortu solis.

repente signo dato, alii volgum effusum oppido cædere, alii ad portas festinare, pars turres capere; ira atque spes prædæ amplius quam lassitudo posse. Ita Vaccenses biduum modo ex perfidia lætati; civitas magna et opulens pœnæ cuncta aut prædæ fuit. Turpilius, quem præfectum oppidi unum ex omnibus profugisse supra ostendimus, jussus a Metello causam dicere, postquam sese parum expurgat, condemnatus verberatusque, capite pœnas solvit : nam is civis ex Latio [1] erat.

Bomilcar Jugurthæ insidias parat quæ regi manifestantur.

LXX. Per idem tempus Bomilcar, cujus impulsu Jugurtha deditionem quam metu deseruit inceperat, suspectus regi et ipse eum suspiciens, novas res cupere, ad perniciem ejus dolum quærere, diu noctuque fatigare animum. Denique, omnia tentando, socium sibi adjungit Nabdalsam, hominem nobilem, magnis opibus, carum acceptumque popularibus suis; qui plerumque seorsum ab rege exercitum ductare, et omnes res exsequi solitus erat, quæ Jugurthæ fesso aut majoribus adstricto superaverant; ex quo illi gloria opesque inventæ. Igitur utriusque consilio dies insidiis statuitur; cetera, uti res posceret, ex tempore parari placuit. Nabdalsa ad exercitum profectus quem inter hiberna Romanorum jussus habebat, ne ager, inultis hostibus, vastaretur. Is postquam, magnitudine facinoris perculsus, ad tempus non venit, metusque rem impediebat; Bomilcar, simul cupidus incepta patrandi et timore

[1] Leges Porcia et Sempronia *romanum* civem necari aut verberari vetabant; civis autem *ex Latio* his legibus non protegebatur.

socii anxius, ne, omisso vetere consilio, novum quæreret, litteras ad eum per homines fideles mittit, in quis mollitiem secordiamque viri accusare, testari deos per quos juravisset : « Præmia Metelli in pestem ne converteret : Jugurthæ exitium adesse ; ceterum, suane an Metelli virtute periret, id modo agitari : proinde reputaret cum animo suo, præmia an cruciatum mallet. »

LXXI. Sed quum hæ litteræ allatæ, forte Nabdalsa, exercito corpore fessus, in lecto quiescebat ; ubi, cognitis Bomilcaris verbis, primo cura, deinde, uti ægrum animum solet, somnus cepit. Erat ei Numida quidam negotiorum curator, fidus acceptusque, et omnium consiliorum, nisi novissumi, particeps. Qui postquam allatas litteras audivit, ex consuetudine ratus opera aut ingenio suo opus esse, in tabernaculum introit ; dormiente illo, epistolam, super caput in pulvino temere positam, sumit ac perlegit ; dein propere, cognitis insidiis, ad regem pergit. Nabdalsa, post paulo experrectus, ubi neque epistolam reperit, et rem omnem uti acta cognovit, primo indicem persequi conatus, postquam id frustra fuit, Jugurtham placandi gratia accedit : « Quæ ipse paravisset facere, perfidia clientis sui præventa ; » lacrumans obtestatur per amicitiam, perque sua antea fideliter acta, ne super tali scelere suspectum sese haberet.

Bomilcare et insidiarum consciis interfectis, rex formidine, quasi vecordia, manet agitatus.

LXXII. Ad ea rex, aliter atque animo gerebat, placide respondit. Bomilcare aliisque multis, quos socios

insidiarum cognoverat, interfectis, iram oppresserat, ne qua ex eo negotio seditio oriretur. Neque post id locorum Jugurthæ dies aut nox ulla quieta fuere : neque loco, neque mortali cuiquam aut tempori satis credere; cives, hostes juxta metuere; circumspectare omnia, et omni strepitu pavescere; alio atque alio loco, sæpe contra decus regium, noctu requiescere; interdum, somno excitus, arreptis armis, tumultum facere : ita formidine, quasi vecordia, exagitari.

Metellus Marium tandem dimittit; huic et consulatus, et jugurthinum bellum committitur.

LXXXIII. Igitur Metellus, ubi de casu Bomilcaris et indicio patefacto ex perfugis cognovit, rursus, tanquam ad integrum bellum, cuncta parat festinatque. Marium, fatigantem de profectione, simul et invisum et offensum sibi, parum idoneum ratus, domum dimittit. Et Romæ plebes, litteris quæ de Metello ac Mario missæ erant [1] cognitis, volenti animo de ambobus acceperant. Imperatori nobilitas, quæ antea decori, invidiæ esse; at illi alteri generis humilitas favorem addiderat. Ceterum in utroque magis studia partium quam bona aut mala sua moderata. Præterea seditiosi magistratus volgum exagitare, Metellum omnibus concionibus capitis arcessere, Marii virtutem in majus celebrare. Denique plebes sic accensa, uti opifices agrestesque omnes, quorum res fidesque in manibus sitæ erant, relictis operibus, frequentarent Marium, et sua necessaria post illius honorem ducerent. Ita, perculsa nobilita-

[1] Cf. cap. LXV.

te, post multas tempestates novo homini consulatus mandatur; et postea populus, a tribuno plebis Manilio Mancino rogatus quem vellet cum Jugurtha bellum gerere, frequens Marium jussit. Senatus paulo ante Metello Numidiam decreverat [1]; ea res frustra fuit.

Jugurtha, inops consilii et amicorum, a Metello vincitur.

LXXIV. Eodem tempore Jugurtha, amissis amicis (quorum plerosque ipse necaverat; ceteri formidine, pars ad Romanos, alii ad regem Bocchum profugerant); quum neque bellum geri sine administris posset, et novorum fidem, in tanta perfidia veterum, experiri periculosum duceret, varius incertusque agitabat. Neque illi res, neque consilium aut quisquam hominum satis placebat : itinera præfectosque in dies mutare; modo adversum hostes, interdum in solitudines pergere; sæpe in fuga, ac post paulo in armis spem habere; dubitare, virtuti popularium an fidei minus crederet : ita, quocumque intenderat, res adversæ erant. Sed inter eas moras, repente sese Metellus cum exercitu ostendit. Numidæ ab Jugurtha pro tempore parati instructique; dein prælium incipitur. Qua in parte rex adfuit, ibi aliquandiu certatum; ceteri omnes ejus milites primo concursu pulsi fugatique. Romani signorum et armorum aliquanto numero, hostium paucorum potiti : nam ferme Numidas in omnibus præliis pedes magis quam arma tutata sunt.

[1] Jam Metellus provinciam proconsul administrabat, ex decreto quod in fine capitis LXII memoratur. Imperium ergo *rursus*, novo decreto, prorogatum ei fuerat.

Victum regem Metellus Thalam insequitur, oppidoque potitur.

LXXV. Ea fuga Jugurtha impensius modo rebus suis diffidens, cum perfugis et parte equitatus in solitudines, dein Thalam pervenit[1], in oppidum magnum et opulentum, ubi plerique thesauri, filiorumque ejus multus pueritiæ cultus erat. Quæ postquam Metello comperta, quanquam inter Thalam flumenque proxumum, spatio millium quinquaginta[2], loca arida atque vasta esse cognoverat; tamen spe patrandi belli, si ejus oppidi potitus foret, omnes asperitates supervadere ac naturam etiam vincere aggreditur. Igitur omnia jumenta sarcinis levari jubet, nisi frumento dierum decem; ceterum utres modo, et alia aquæ idonea portari. Præterea conquirit ex agris quam plurimum potest domiti pecoris; eo imponit vasa cujusque modi, pleraque lignea, collecta ex tuguriis Numidarum. Ad hoc finitumis imperat, qui se post regis fugam Metello dederant, quam plurimum quisque aquæ portarent; diem locumque ubi præsto forent prædicit. Ipse ex flumine, quam proxumam oppido aquam supra diximus, jumenta onerat. Eo modo instructus, ad Thalam proficiscitur. Deinde, ubi ad id loci ventum quo Numidis præceperat, et castra posita munitaque sunt, tanta repente cœlo missa vis aquæ dicitur, ut ea modo exercitui satis superque foret. Præterea commeatus spe amplior, quia Numidæ, sicuti plerique in nova deditione, officia intenderant. Ceterum milites, religione, pluvia magis usi; eaque res multum animis eorum

[1] In meridionali Numidia, situ ignoto.
[2] 74 *kilom.*

addidit, nam rati sese dis immortalibus curæ esse. Deinde, postero die, contra opinionem Jugurthæ, ad Thalam perveniunt. Oppidani, qui se locorum asperitate munitos crediderant, magna atque insolita re perculsi, nihilo segnius bellum parare; idem nostri facere.

LXXVI. Sed rex, nihil jam infectum Metello credens (quippe qui omnia, arma, tela, locos, tempora, denique naturam ipsam, ceteris imperitantem, industria vicerat) cum liberis et magna parte pecuniæ ex oppido noctu profugit. Neque postea in ullo loco amplius una die aut una nocte moratus, simulabat sese negotii gratia properare : ceterum proditionem timebat, quam vitare posse celeritate putabat; nam talia consilia per otium et ex opportunitate capi. At Metellus, ubi oppidanos prælio intentos, simul oppidum et operibus et loco munitum videt, vallo fossaque mœnia circumvenit. Deinde locis ex copia maxume idoneis vineas agere, aggerem jacere, et super aggerem impositis turribus opus et administros tutari. Contra hæc oppidani festinare, parare : prorsus ab utrisque nihil reliquum fieri. Denique Romani, multo ante labore præliisque fatigati, post dies quadraginta quam eo ventum erat, oppido modo potiti : præda omnis a perfugis corrupta. Ii, postquam murum arietibus feriri resque suas afflictas vident, aurum atque argentum, et alia quæ prima ducuntur, domum regiam comportant : ibi, vino et epulis onerati, illaque et domum et semet igni corrumpunt; et, quas victi ab hostibus pœnas metuerant, eas ipsi volentes pependere.

Petentibus Leptitanis, cohortes a Metello in præsidium mittuntur. Oppidi situs et mores.

LXXVII. Sed pariter cum capta Thala, legati ex oppido Lepti ad Metellum venerant, orantes uti præsidium præfectumque eo mitteret : « Hamilcarem quemdam, hominem nobilem, factiosum, novis rebus studere, adversum quem neque imperia magistratuum, neque leges valerent; ni id festinaret, in summo periculo suam salutem, illorum socios fore. » Nam Leptitani, jam inde a principio belli jugurthini, ad Bestiam consulem, et postea Romam miserant, amicitiam societatemque rogatum : deinde, ubi ea impetrata, semper boni fidelesque mansere, et cuncta a Bestia, Albino Metelloque imperata navi fecerant. Itaque ab imperatore facile quæ petebant adepti. Emissæ eo cohortes Ligurum quatuor, et C. Annius præfectus.

LXXVIII. Id oppidum ab Sidoniis conditum, quos accepimus, profugos ob discordias civiles, navibus in eos locos venisse : ceterum situm inter duas Syrtes, quibus nomen ex re inditum. Nam duo sunt sinus prope in extrema Africa [1], impares magnitudine, pari natura : quorum proxuma terræ præalta sunt; cetera, uti fors tulit, alta, alia in tempestate vadosa. Nam, ubi mare magnum esse et sævire ventis cœpit, limum arenamque et saxa ingentia fluctus trahunt : ita facies locorum cum ventis simul mutatur. Ejus civitatis lingua modo conversa connubio Numidarum; leges cultusque pleraque sido-

[1] *In extrema Africa*, orientem versus; inter Africam scilicet et Ægyptum. Cf. cap. XVII.

nica : quæ eo facilius retinebant, quod procul ab imperio regis[1] ætatem agebant. Inter illos et frequentem Numidiam multi vastique loci erant.

Philænorum fratrum memorabile facinus per digressionem narratur.

LXXIX. Sed, quoniam in has regiones per Leptitanorum negotia venimus, non indignum videtur egregium atque mirabile facinus duorum Carthaginiensium memorare : eam rem locus admonuit. Qua tempestate Carthaginienses pleræque Africæ imperitabant, Cyrenenses quoque magni atque opulenti fuere. Ager in medio arenosus, una specie; neque flumen neque mons erat, qui fines eorum discerneret : quæ res eos in magno diuturnoque bello inter se habuit. Postquam utrinque legiones, item classes, sæpe fusæ fugatæque, et alteri alteros aliquantum attriverant, veriti ne mox victos victoresque defessos alius aggrederetur, per inducias sponsionem faciunt, uti certo die legati domo proficiscerentur ; quo in loco inter se obvii fuissent, is communis utriusque populi finis haberetur. Igitur Carthagine duo fratres missi, quibus nomen Philænis erat, maturavere iter pergere ; Cyrenenses tardius iere. Id secordiane an casu acciderit, parum cognovi : ceterum solet in illis locis tempestas, haud secus atque in mari, retinere. Nam, ubi per loca æqualia et nuda gignentium ventus coortus arenam humo excitavit, ea, magna vi agitata, ora oculosque implere solet : ita prospectu impedito, morari iter. Postquam Cyrenenses aliquanto posteriores se vident, et ob rem corruptam domi

[1] *Regis* Numidiæ.

pœnas metuunt, criminari Carthaginienses ante tempus domo digressos; conturbare rem; denique omnia malle quam victi abire. Sed quum Pœni aliam conditionem, tantummodo æquam, peterent, Græci[1] optionem Carthaginiensium faciunt : vel illi, quos fines populo suo peterent, ibi vivi obruerentur; vel, eadem conditione, sese quem in locum vellent processuros. Philæni, conditione probata, seque vitamque reipublicæ condonavere : ita vivi obruti. Carthaginienses in eo loco Philænis fratribus aras consecravere, aliique illis domi honores instituti. Nunc ad rem redeo.

Gætulos et Mauros Jugurtha ad belli societatem allicit.

LXXX. Jugurtha postquam, amissa Thala, nihil satis firmum contra Metellum putat, per magnas solitudines cum paucis profectus, pervenit ad Gætulos, genus hominum ferum incultumque, et eo tempore ignarum nominis romani. Eorum multitudinem in unum cogit, ac paulatim consuefacit ordines habere, signa sequi, imperium observare, item alia militaria facere. Præterea regis Bocchi proxumos magnis muneribus et majoribus promissis ad studium sui perducit; quis adjutoribus regem aggressus, impellit uti adversum Romanos bellum susciplat. Id ea gratia facilius proniusque fuit, quod Bocchus, initio hujusce belli, legatos Romam miserat fœdus et amicitiam petitum; quam rem, opportunissumam incepto bello, pauci impediverant, cæci avaritia, quis omnia honesta atque inhonesta vendere mos erat.

[1] Cyrene græca colonia erat. Vide cap. XIX.

LXXXI. Igitur in locum ambobus placitum exercitus conveniunt. Ibi, fide data et accepta, Jugurtha Bocchi animum oratione accendit: « Romanos injustos, profunda avaritia, communes omnium hostes esse. Eamdem illos causam belli cum Boccho habere quam secum et cum aliis gentibus, lubidinem imperitandi, quis omnia regna adversa sint. Tum sese, paulo ante Carthaginienses, item regem Persen, post, uti quisque opulentissumus videatur, ita Romanis hostem fore. » His atque aliis talibus dictis, ad Cirtam oppidum iter constituunt, quod ibi Metellus prædam captivosque et impedimenta locaverat : ita Jugurtha ratus, aut capta urbe operæ pretium fore, aut, si Romanus auxilio suis venisset, prælio sese certaturos. Nam callidus id modo festinabat, Bocchi pacem imminuere, ne, moras agitando, aliud quam bellum mallet.

Dum Metellus hostes opperitur, provinciam Mario datam audiens, bellum intactum trahit, A. U. 647.

LXXXII. Imperator, postquam de regum societate cognovit, non temere, neque, uti sæpe jam victo Jugurtha consueverat, omnibus locis pugnandi copiam facit. Ceterum haud procul ab Cirta, castris munitis, reges opperitur; melius ratus, cognitis Mauris, quoniam is novus hostis accesserat, ex commodo pugnam facere. Interim Roma per litteras certior fit provinciam Numidiam Mario datam; nam consulem factum jam antea acceperat. Quis rebus supra bonum atque honestum perculsus, neque lacrumas tenere, neque moderari linguam : vir egregius in aliis artibus, nimis molliter ægritudinem pati. Quam

rem alii in superbiam vertebant; alii bonum ingenium contumelia accensum esse; multi, quod jam parta victoria ex manibus eriperetur. Nobis satis cognitum, illum magis honore Marii quam injuria sua excruciatum, neque tam anxie laturum fuisse, si adempta provincia alii quam Mario traderetur.

LXXXIII. Igitur eo dolore impeditus, et quia stultitiæ videbatur alienam rem periculo suo curare, legatos ad Bocchum mittit, postulatum ne sine causa hostis populo romano fieret: « Habere eum magnam copiam societatis amicitiæque conjungendæ, quæ potior bello esset : quanquam opibus suis confideret, non debere incerta pro certis mutare; omne bellum sumi facile, ceterum ægerrume desinere; non in ejusdem potestate initium ejus et finem esse; incipere cuivis, etiam ignavo, licere; deponi, quum victores velint. Proinde sibi regnoque consuleret, neu florentes res suas cum Jugurthæ perditis misceret. » Ad ea rex satis placide verba facit: « Sese pacem cupere, sed Jugurthæ fortunarum misereri; si eadem illi copia fieret, omnia conventura. » Rursus imperator contra postulata Bocchi nuntios mittit. Ille probare partim, alia abnuere. Eo modo, sæpe ab utroque missis remissisque nuntiis, tempus procedere, et, ex Metelli voluntate, bellum intactum trahi.

Marius, volente plebe et favente, omnia parat quæ bello opus sunt.

LXXXIV. At Marius, uti suprà diximus, cupientissuma plebe consul factus, postquam ei provinciam Numidiam populus jussit, antea jam infestus nobilitati, tum vero multus atque ferox instare :

singulos modo, modo universos lædere : dictitare sese consulatum ex victis illis spolia cepisse; alia præterea magnifica pro se, et illis dolentia. Interim quæ bello opus erant prima habere : postulare legionibus supplementum; auxilia a populis et regibus sociisque [1] arcessere : præterea ex Latio fortissumum quemque, plerosque militiæ, paucos fama cognitos accire, et ambiundo cogere homines emeritis stipendiis secum proficisci. Neque illi senatus, quanquam adversus erat, de ullo negotio abnuere audebat; ceterum supplementum etiam lætus decreverat, quia neque plebi militia volenti putabatur, et Marius aut belli usum aut studia volgi amissurus. Sed ea res frustra sperata : tanta lubido cum Mario eundi plerosque invaserat. Sese quisque præda locupletem, victorem domum rediturum, alia hujuscemodi animis trahebant. Et eos non paulum oratione sua Marius arrexerat : nam postquam, omnibus quæ postulaverat decretis, milites scribere volt, hortandi causa, simul et nobilitatem, uti consueverat, exagitandi, concionem populi advocavit; deinde hoc modo disseruit :

Marius oratione nobiles carpit, seipsumque laudat.

LXXXV. « Scio ego, Quirites, plerosque non iisdem artibus imperium a vobis petere, et, postquam adepti sunt, gerere : primo industrios, supplices, modicos esse; dehinc per ignaviam et superbiam ætatem agere. Sed mihi contra ea videtur : nam, quo universa

[1] *A populis et regibus* extra Italiam, *a sociis* italicis, extra Latium.

respublica pluris est quam consulatus aut prætura, eo majore cura illam administrari quam hæc peti debere. Neque me fallit quantum, cum maxumo beneficio vestro, negotii sustineam : bellum parare simul et ærario parcere, cogere ad militiam quos nolis offendere, domi forisque omnia curare, et ea agere inter avidos, occursantes, factiosos, opinione, Quirites, asperius est. Ad hoc, alii si deliquere, vetus nobilitas, majorum facta fortia, cognatorum et affinium opes, multæ clientelæ, omnia hæc præsidio adsunt : mihi spes omnes in memet sitæ, quas necesse est et virtute et innocentia tutari; nam alia infirma sunt. Et illud intellego, Quirites, omnium ora in me conversa esse: æquos bonosque favere, quippe benefacta mea reipublicæ procedunt; nobilitatem locum invadendi quærere: quo mihi acrius adnitendum est, uti neque vos capiamini, et illi frustra sint. Ita ad hoc ætatis a pueritia fui, ut omnes labores, pericula, consueta habeam. Quæ, ante vestra beneficia, gratuito faciebam, ea uti, accepta mercede, deseram, non est consilium, Quirites. Illis difficile est in potestatibus temperare, qui per ambitionem sese probos simulavere; mihi, qui omnem ætatem in optumis artibus egi, bene facere jam ex consuetudine in naturam vertit. Bellum me gerere cum Jugurtha jussistis; quam rem nobilitas ægerrume tulit. Quæso, reputate cum animis vestris num id mutare melius sit, si quem ex illo globo nobilitatis ad hoc aut aliud tale negotium mittatis, hominem veteris prosapiæ ac multarum imaginum, et nullius stipendii; scilicet uti in tanta re, ignarus omnium, trepidet, festinet, sumat aliquem ex populo monitorem

officii. Ita plerumque evenit uti, quem vos imperare jussistis, is sibi imperatorem alium quærat.

« Atque ego scio, Quirites, qui, postquam consules facti sunt, acta majorum et Græcorum militaria præcepta legere cœperint : homines præposteri ; nam gerere quam fieri tempore posterius, re atque usu prius est. Comparate nunc, Quirites, cum illorum superbia me hominem novum. Quæ illi audire et legere solent, eorum partem vidi, alia egomet gessi ; quæ illi litteris, ego militando didici : nunc vos existumate, facta an dicta pluris sint. Contemnunt novitatem meam, ego illorum ignaviam ; mihi fortuna, illis probra objectantur. Quanquam ego naturam unam et communem omnium existumo, sed fortissumum quemque generosissumum. Ac si jam ex patribus Albini aut Bestiæ quæri posset, mene an illos ex se gigni maluerint, quid responsuros creditis, nisi sese liberos quam optumos voluisse? Quod si jure me despiciunt, faciant idem majoribus suis, quibus, uti mihi, ex virtute nobilitas cœpit. Invident honori meo : ergo invideant et labori, innocentiæ, periculis etiam meis, quoniam per hæc illum cepi. Verum homines corrupti superbia ita ætatem agunt quasi vestros honores contemnant, ita hos petunt quasi honeste vixerint. Næ illi falsi sunt, qui diversissumas res pariter exspectant, ignaviæ voluptatem et præmia virtutis. Atque etiam, quum apud vos aut in senatu verba faciunt, pleraque oratione majores suos extollunt ; eorum fortia facta memorando clariores sese putant : quod contra est ; nam quanto vita illorum præclarior, tanto horum secordia flagitiosior. Et profecto ita se res habet :

majorum gloria posteris quasi lumen est; neque bona neque mala eorum in occulto patitur. Hujusce rei ego inopiam patior, Quirites; verum, id quod multo præclarius est, meamet facta mihi dicere licet. Nunc videte quam iniqui sint : quod ex aliena virtute sibi arrogant, id mihi ex mea non concedunt; scilicet quia imagines non habeo, et quia mihi nova nobilitas est; quam certe peperisse melius est, quam acceptam corrupisse.

« Equidem ego non ignoro, si jam respondere velint, abunde illis facundam et compositam orationem fore. Sed in maxumo vestro beneficio, quum omnibus locis me vosque maledictis lacerent, non placuit reticere, ne quis modestiam in conscientiam duceret. Nam me quidem, ex animi sententia, nulla oratio lædere potest : quippe vera necesse est bene prædicet, falsam vita moresque mei superant. Sed quoniam vestra consilia accusantur, qui mihi summum honorem et maxumum negotium imposuistis, etiam atque etiam reputate num id pœnitendum sit. Non possum, fidei causa, imagines, neque triumphos, aut consulatus majorum meorum ostentare; at, si res postulet, hastas, vexillum, phaleras, alia militaria dona; præterea cicatrices adverso corpore. Hæ sunt meæ imagines, hæc nobilitas; non hereditate relicta, ut illa illis, sed quæ ego plurimis laboribus et periculis quæsivi. Non sunt composita verba mea; parum id facio, ipsa se virtus satis ostendit, illis artificio opus est, uti turpia facta oratione tegant. Neque litteras græcas didici : parum placebat eas discere, quippe quæ ad virtutem doctoribus nihil profuerunt. At illa multo optuma reipublicæ doctus

sum : hostem ferire, præsidia agitare, nihil metuere nisi turpem famam, hiemem et æstatem juxta pati, humi requiescere, eodem tempore inopiam et laborem tolerare. His ego præceptis milites hortabor : neque illos arte colam, me opulenter; neque gloriam meam laborem illorum faciam. Hoc est utile, hoc civile imperium : namque, quum tute per mollitiem agas, exercitum supplicio cogere, id est dominum, non imperatorem esse. Hæc atque talia majores vestri faciundo, seque remque publicam celebravere. Quis nobilitas freta, ipsa dissimilis moribus, nos illorum æmulos contemnit; et omnes honores, non ex merito, sed quasi debitos, a vobis repetit. Ceterum homines superbissumi procul errant. Majores eorum omnia quæ licebat illis reliquere, divitias, imagines, memoriam sui præclaram; virtutem non reliquere, neque poterant : ea sola neque datur dono, neque accipitur.

« Sordidum me et incultis moribus aiunt, quia parum scite convivium exorno, neque histrionem ullum, neque pluris pretii coquum quam villicum habeo. Quæ mihi lubet confiteri : nam ex parente meo et ex aliis sanctis viris ita accepi, munditias mulieribus, viris laborem convenire, omnibusque bonis oportere plus gloriæ quam divitiarum; arma, non supellectilem, decori esse. Quin ergo, quod juvat, quod carum æstumant, id semper faciant : ludant, potent; ubi adolescentiam habuere, ibi senectutem agant, in conviviis; sudorem, pulverem et alia talia relinquant nobis, quibus illa epulis jucundiora sunt. Verum non est ita : nam ubi se omnibus flagitiis dedecoravere turpissumi viri, bonorum præmia ere-

ptum eunt. Ita injustissume luxuria et ignavia, pessumæ artes, illis qui coluere eas nihil officiunt, reipublicæ innoxiæ cladi sunt.

« Nunc quoniam illis, quantum mores mei, non illorum flagitia poscebant, respondi, pauca de republica loquar. Primum omnium, de Numidia bonum habetote animum, Quirites : nam quæ ad hoc tempus Jugurtham tutata sunt, omnia removistis, avaritiam, imperitiam, superbiam [1]. Deinde, exercitus ibi est locorum sciens, sed mehercule magis strenuus quam felix; nam magna pars ejus avaritia aut temeritate ducum attrita est. Quamobrem vos, quibus militaris ætas [2], adnitimini mecum et capessite rempublicam : neque quemquam, ex calamitate aliorum aut imperatorum superbia, metus ceperit. Egomet in agmine, in prælio, consultor idem et socius periculi vobiscum adero, meque vosque in omnibus rebus juxta geram. Et profecto, dis juvantibus, omnia matura sunt, victoria, præda, laus : quæ si dubia aut procul essent, tamen omnes bonos reipublicæ subvenire decebat. Etenim ignavia nemo immortalis factus; neque quisquam parens liberis uti æterni forent optavit, magis uti boni honestique vitam exigerent. Plura dicerem, Quirites, si timidis virtutem verba adderent : nam strenuis abunde dictum puto. »

[1] Tribus his verbis tres imperatores notat : *avaritia*, Bestiam; *imperitia*, Albinum; *superbia*, Metellum.

[2] Ab anno septimo supra decimum, milites scribi poterant.

Novis cum militibus Uticam advehitur; veteranis eos sociat, et levibus præliis confirmat animos.

LXXXVI. Hujuscemodi oratione habita, Marius, postquam plebis animos arrectos videt, propere commeatu, stipendio, armis, aliis utilibus naves onerat; cum his A. Manlium legatum proficisci jubet. Ipse interea milites scribere, non more majorum, neque ex classibus [1], sed uti cujusque lubido erat, capite censos plerosque. Id factum alii inopia bonorum, alii per ambitionem consulis memorabant, quod ab eo genere celebratus auctusque erat: et homini potentiam quærenti egentissumus quisque opportunissumus; cui neque sua curæ, quippe quæ nulla sunt, et omnia cum pretio honesta videntur. Igitur Marius, cum aliquanto majore numero quam decretum erat in Africam profectus, diebus paucis Uticam advehitur. Exercitus ei traditur a P. Rutilio legato; nam Metellus conspectum Marii fugerat, ne videret ea quæ audita animus tolerare nequiverat.

LXXXVII. Sed consul, expletis legionibus cohortibusque auxiliariis, in agrum fertilem et præda onustum proficiscitur; omnia ibi capta militibus donat. Dein castella et oppida, natura et viris parum munita, aggreditur; prælia multa, ceterum levia alia aliis locis facere. Interim novi milites sine metu pugnæ adesse: videre fugientes capi, occidi; fortis-

[1] Pro majori minorive rei familiaris censu, romani cives, in quinque classes distributi, centurias centum et nonaginta tres efformabant, ex quibus milites legebantur. Reliqua multitudo, homines scilicet tenuissimæ vel nullius pecuniæ, qui *capite* solum, non re familiari *censebantur*, unam tantum centuriam constituebant, numero quidem maximam, sed immunem militia, ex qua tamen Marius plerosque milites scripsit.

sumum quemque tutissumum; armis libertatem, patriam, parentesque et alia omnia tegi, gloriam atque divitias quæri. Sic brevi spatio novi veteresque coaluere, et virtus omnium æqualis facta. At reges, ubi de adventu Marii cognoverunt, diversi in locos difficiles abeunt. Ita Jugurthæ placuerat, speranti mox effusos hostes invadi posse; Romanos, sicuti plerosque, remoto metu, laxius licentiusque futuros.

Marius hostes frequentibus præliis fatigat, eorumque urbes circumvenit.

LXXXVIII. Metellus interea Romam profectus, contra spem suam, lætissumis animis excipitur[1], plebi patribusque, postquam invidia decesserat, juxta carus. Sed Marius impigre prudenterque suorum et hostium res pariter attendere; cognoscere quid boni utrisque aut contra esset; explorare itinera regum; consilia et insidias eorum antevenire; nihil apud se remissum neque apud illos tutum pati. Itaque et Gætulos, et Jugurtham, ex sociis nostris prædam agentes, sæpe aggressus in itinere fuderat; ipsumque regem, haud procul ab oppido Cirta, armis exuerat. Quæ postquam gloriosa modo neque belli patrandi cognovit, statuit urbes, quæ viris aut loco pro hostibus et adversum se opportunissumæ erant, singulas circumvenire: ita Jugurtham aut præsidiis nudatum, si ea pateretur, aut prælio certaturum. Nam Bocchus nuntios ad eum sæpe miserat: « Velle populi romani amicitiam; ne quid ab se hostile timeret. » Id simulaveritne, quo improvisus gravior

[1] Imo, triumphum et Numidici cognomen adeptus est

accideret, an mobilitate ingenii pacem atque bellum mutare solitus, parum exploratum.

Oppidum Capsam, viris et situ munitissimum, expugnare parat.

LXXXIX. Sed consul, uti statuerat, oppida castellaque munita adire; partim vi, alia metu aut præmia ostentando, avertere ab hostibus. Ac primo mediocria gerebat, existumans Jugurtham ob suos tutandos in manus venturum. Sed, ubi procul abesse et aliis negotiis intentum accepit, majora et magis aspera aggredi tempus visum. Erat inter ingentes solitudines oppidum magnum atque valens, nomine Capsa[1], cujus conditor Hercules Libys memorabatur. Ejus cives, apud Jugurtham immunes, levi imperio, et ob ea fidelissumi habebantur; muniti adversum hostes, non mœnibus modo et armis atque viris, verum etiam multo magis locorum asperitate. Nam, præter oppido propinqua, alia omnia vasta, inculta, egentia aquæ, infesta serpentibus, quarum vis, sicuti omnium ferarum, inopia cibi acrior; ad hoc natura serpentium, ipsa perniciosa, siti magis quam alia re accenditur. Ejus potiundi Marium maxuma cupido invaserat, quum propter usum belli, tum quia res aspera videbatur. Et Metellus oppidum Thalam magna gloria ceperat, haud dissimiliter situm munitumque : nisi quod apud Thalam haud longe a mœnibus aliquot fontes erant; Capsenses una modo, atque ea intra oppidum, jugi aqua, cetera pluvia utebantur. Id ibique, et in omni Africa quæ procul a mari incultius agebat, eo facilius tolerabatur,

[1] Hodie *Cafsa,* in regno tunetano.

quia Numidæ plerumque lacte et ferina carne vescebantur, neque salem neque alia irritamenta gulæ quærebant. Cibus illis adversum famem atque sitim, non lubidini neque luxuriæ erat.

XC. Igitur consul, omnibus exploratis, credo, dis fretus (nam contra tantas difficultates consilio satis providere non poterat : quippe etiam frumenti inopia tentabatur, quod Numidæ pabulo pecoris magis quam arvo student, et, quodcumque natum fuerat, jussu regis in loca munita contulerant ; ager autem aridus et frugum vacuus ea tempestate, nam æstatis extremum erat), tamen, pro rei copia, satis providenter exornat : pecus omne, quod superioribus diebus prædæ fuerat, equitibus auxiliariis agendum attribuit ; A. Manlium legatum cum cohortibus expeditis ad oppidum Laris[1], ubi stipendium et commeatum locaverat, ire jubet, dicitque se prædabundum post paucos dies eodem venturum. Sic incepto suo occulto, pergit ad flumen Tanam.

Oppidum ex improviso captum cæde et incendio delet.

XCI. Ceterum in itinere quotidie pecus exercitui per centurias, item turmas, æqualiter distribuerat, et ex coriis utres uti fierent curabat ; simul et inopiam frumenti lenire, et, ignaris omnibus, parare quæ mox usui forent. Denique sexto die, quum ad flumen ventum est, maxuma vis utrium effecta. Ibi castris levi munimento positis, milites cibum capere, atque, uti simul cum occasu solis egrederentur, paratos esse jubet ; omnibus sarcinis abjectis, aqua

[1] *Larbousse, dans la Zeugitane.*

modo seque et jumenta onerare. Dein, postquam tempus visum, castris egreditur, noctemque totam itinere facto, consedit : idem proxuma facit. Dein tertia, multo ante lucis adventum, pervenit in locum tumulosum, ab Capsa non amplius duum millium intervallo, ibique quam occultissume potest cum omnibus copiis opperitur. Sed ubi dies cœpit, et Numidæ, nihil hostile metuentes, multi oppido egressi, repente omnem equitatum et cum his velocissumos pedites cursu tendere ad Capsam et portas obsidere jubet; deinde ipse intentus propere sequi, neque milites prædari sinere. Quæ postquam oppidani cognovere, res trepidæ, metus ingens, malum improvisum, ad hoc pars civium extra mœnia in hostium potestate, coegere uti deditionem facerent. Ceterum oppidum incensum; Numidæ puberes interfecti, alii omnes venumdati; præda militibus divisa. Id facinus contra jus belli non avaritia neque scelere consulis admissum, sed quia locus Jugurthæ opportunus, nobis aditu difficilis; genus hominum mobile, infidum, neque beneficio neque metu coercitum.

Marius munitissimum castellum, ubi erant Jugurthæ thesauri, vi capere intendit, A. U. 648.

XCII. Postquam tantam rem Marius sine ullo suorum incommodo patravit, magnus et clarus antea, major et clarior haberi cœpit. Omnia non bene consulta in virtutem trahebantur; milites, modesto imperio habiti simul et locupletes, ad cœlum ferre; Numidæ magis quam mortalem timere; postremo omnes socii atque hostes credere illi aut mentem

divinam, aut deorum nutu cuncta portendi. Sed consul, ubi ea res bene evenit, ad alia oppida pergit: pauca, repugnantibus Numidis, capit; plura, deserta propter Capsensium miserias, igni corrumpit; luctu atque cæde omnia complentur. Denique multis locis potitus, ac plerisque exercitu incruento, aliam rem aggreditur, non eadem asperitate qua Capsensium, ceterum haud secus difficilem. Namque haud longe a flumine Mulucha, quod Jugurthæ Bocchique regnum disjungebat, erat inter ceteram planitiem mons saxeus, mediocri castello satis patens, in immensum editus, uno perangusto aditu relicto; nam omnis, natura, velut opere atque consulto, præceps. Quem locum Marius, quod ibi regis thesauri [1] erant, summa vi capere intendit. Sed ea res forte quam consilio melius gesta: nam castello virorum atque armorum satis, magna vis frumenti, et fons aquæ; aggeribus turribusque et aliis machinationibus locus importunus; iter castellanorum angustum admodum, utrinque præcisum; vineæ cum ingenti periculo frustra agebantur, nam quum eæ paulum processerant, igni aut lapidibus corrumpebantur; milites neque pro opere consistere, propter iniquitatem loci, neque inter vineas sine periculo administrare; optumus quisque cadere aut sauciari, ceteris metus augeri.

Ligus miles angusto tramite ad castellum pervenit, et felici exitu corrigitur Marii temeritas.

XCIII. At Marius, multis diebus et laboribus consumptis, anxius trahere cum animo omitteretne

[1] *Pars* thesaurorum. Cf. cap. XXXVII.

inceptum, quoniam frustra erat, an fortunam opperiretur, qua sæpe prospere usus. Quæ quum multos dies noctesque æstuans agitaret, forte quidam Ligus[1], ex cohortibus auxiliariis miles gregarius, castris aquatum egressus, haud procul ab latere castelli quod aversum præliantibus erat, animum advertit inter saxa repentes cochleas; quarum quum unam atque alteram, dein plures peteret, studio legundi paulatim prope ad summum montis egressus est. Ubi postquam solitudinem intellexit, more humanæ cupidinis ignara visundi, animum vertit. Et forte in eo loco grandis ilex coaluerat inter saxa, paulum modo prona, dein flexa atque aucta in altitudinem, quo cuncta gignentium natura fert. Cujus ramis modo, modo eminentibus saxis nisus, Ligus castelli planitiem perscribit, quod cuncti Numidæ intenti præliantibus aderant. Exploratis omnibus quæ mox usui fore ducebat, eadem regreditur, non temere, uti escenderat, sed tentans omnia et circumspiciens. Itaque Marium propere adit, acta edocet; hortatur ab ea parte, qua ipse descenderat, castellum tentet; pollicetur sese itineris periculique ducem. Marius cum Ligure, promissa ejus cognitum, ex præsentibus misit: quorum uti cujusque ingenium erat, ita rem difficilem aut facilem nuntiavere. Consulis animus tamen paulum erectus. Itaque ex copia tubicinum et cornicinum numero quinque quam velocissumos delegit, et cum his, præsidio qui forent, quatuor centuriones: omnes Liguri parere jubet, et ei negotio proxumum diem constituit.

[1] *Liguria*, in occidentali Italia, inter Alpes et Etruriam.

XCIV. Sed ubi ex præcepto tempus visum, paratis compositisque omnibus, ad locum pergit. Ceterum illi qui centuriis præerant, prædocti ab duce, arma ornatumque mutaverant, capite atque pedibus nudis, uti prospectus nisusque per saxa facilius foret: super terga gladii et scuta; verum ea numidica ex coriis, ponderis gratia simul, et offensa quo levius streperent. Igitur prægrediens Ligus saxa, et si quæ vetustate radices eminebant, laqueis vinciebat, quibus allevati facilius escenderent: interdum timidos insolentia itineris levare manu; ubi paulo asperior ascensus, singulos præ se inermos mittere, deinde ipse cum illorum armis sequi; quæ dubia nisu videbantur, potissumus tentare, ac sæpius eadem ascendens descendensque, dein statim digrediens, ceteris audaciam addere. Igitur, diu multumque fatigati, tandem in castellum perveniunt, desertum ab ea parte, quod omnes, sicuti aliis diebus, adversum hostes aderant. Marius, ubi ex nuntiis quæ Ligus egerat cognovit, quanquam toto die intentos prælio Numidas habuerat, tum vero cohortatus milites, et ipse extra vineas egressus, testudine acta succedere, et simul hostem tormentis sagittariisque et funditoribus eminus terrere. At Numidæ, sæpe antea vineis Romanorum subversis, item incensis, non castelli mœnibus sese tutabantur; sed pro muro dies noctesque agitare, maledicere Romanis ac Mario vecordiam objectare, militibus nostris Jugurthæ servitium minari, secundis rebus feroces esse. Interim, omnibus Romanis hostibusque prælio intentis, magna utrinque vi, pro gloria atque imperio his, illis pro salute certantibus, repente a tergo signa canere: ac

primo mulieres et pueri, qui visum processerant, fugere; deinde uti quisque muro proxumus erat; postremo cuncti, armati inermesque. Quod ubi accidit, eo acrius Romani instare, fundere, ac plerosque tantummodo sauciare; dein super occisorum corpora vadere; avidi gloriæ, certantes murum petere, neque quemquam omnium præda morari. Sic forte correcta Marii temeritas gloriam ex culpa invenit.

Sylla equites e Latio adducit. Ejus natura et indoles.

XCV. Ceterum, dum ea res geritur, L. Sulla quæstor cum magno equitatu in castra venit; quos uti ex Latio et a sociis cogeret, Romæ relictus erat. Sed quoniam tanti viri res admonuit, idoneum visum est de natura cultuque ejus paucis dicere. Neque enim alio loco de Sullæ rebus dicturi sumus; et L. Sisenna [1], optume et diligentissume omnium qui eas res dixere persecutus, parum mihi libero ore locutus videtur. Igitur Sulla gentis patriciæ nobilis fuit, familia [2] prope jam exstincta majorum ignavia: litteris græcis ac latinis juxta atque doctissume eruditus; animo ingenti; cupidus voluptatum, sed gloriæ cupidior; facundus, callidus, et amicitia facilis; ad simulanda negotia altitudo ingenii incredibilis; multarum rerum, ac maxume pecuniæ largitor. Atque felicissumo omnium, ante civilem

[1] Historiarum auctor quarum modica tantum fragmenta manent. De eo vide Cic. Brut. 64.

[2] *Gentis* unius plures *familiæ* esse possunt. Unus e Syllæ majoribus, Cornelius Rufinus, dictator A. U. 478, senatu motus fuerat a Fabricio censore, eo quod plura argentea vasa retinebat quam lege cavebatur. Ex eo vero casu familia nunquam emerserat.

victoriam, nunquam super industriam fortuna fuit; multique dubitavere fortior an felicior esset. Nam, postea quæ fecerit, incertum habeo pudeat magis an pigeat disserere.

Sylla per solertiam fit Mario militibusque carissimus.

XCVI. Igitur Sulla, uti supra dictum, postquam in Africam atque in castra Marii cum equitatu venit, rudis antea et ignarus belli, solertissumus omnium in paucis tempestatibus factus est. Ad hoc milites benigne appellare; multis rogantibus, aliis per se ipse, dare beneficia; invitus accipere, sed ea properantius quam æs mutuum reddere; ipse ab nullo repetere, magis id laborare, ut illi quamplurimi deberent; joca atque seria cum humillumis agere; in operibus, in agmine atque ad vigilias, multus adesse; neque interim, quod ambitio prava solet, consulis aut cujusquam boni famam lædere, tantummodo neque consilio neque manu priorem alium pati, plerosque antevenire : quis rebus brevi Mario militibusque carissumus factus.

Jugurtha promissis Bocchum sibi sociat, junctisque viribus, ambo Romanis periculum faciunt. Hi nocte in colles sese recipiunt.

XCVII. At Jugurtha, postquam oppidum Capsam aliosque locos munitos et sibi utiles, simul et magnam pecuniam amiserat, ad Bocchum nuntios mittit : « Quamprimum in Numidiam copias adduceret; prælii faciundi tempus adesse. » Quem ubi cunctari accepit, dubium belli atque pacis rationes trahere, rursus, uti antea, proxumos ejus donis corrumpit, ipsique Mauro pollicetur Numidiæ partem tertiam,

si aut Romani Africa expulsi, aut, integris suis finibus, bellum compositum foret. Eo præmio illectus, Bocchus cum magna multitudine Jugurtham accedit. Ita amborum exercitu conjuncto, Marium jam in hiberna proficiscentem, vix decima parte die reliqua, invadunt: rati noctem, quæ jam aderat, victis sibi munimento fore, et, si vicissent, nullo impedimento, quia locorum scientes erant; contra Romanis utrumque casum in tenebris difficiliorem. Igitur simul consul ex multis de hostium adventu cognovit, et ipsi hostes aderant; et priusquam exercitus aut instrui, aut sarcinas colligere, denique antequam signum aut imperium ullum accipere quivit, equites mauri atque gætuli, non acie neque ullo more prælii, sed catervatim, uti quosque fors conglobaverat, in nostros concurrunt. Qui omnes, trepidi improviso metu ac tamen virtutis memores, aut arma capiebant, aut capientes alios ab hostibus defensabant: pars equos ascendere, obviam ire hostibus; pugna latrocinio magis quam prælio similis fieri; sine signis, sine ordinibus, equites, pedites permixti; cædere alios, alios obtruncare; multos, contra adversos acerrume pugnantes, ab tergo circumvenire; neque virtus neque arma satis tegere, quod hostes numero plures et undique circumfusi. Denique Romani veteres novique, et ob ea scientes belli, si quos locus aut casus conjunxerat, orbes facere; atque ita ab omnibus partibus simul tecti et instructi, hostium vim sustentabant.

XCVIII. Neque in eo tam aspero negotio territus Marius, aut magis quam antea demisso animo fuit; sed cum turma sua, quam ex fortissumis magis

quam familiarissumis paraverat, vagari passim, ac modo laborantibus suis succurrere, modo hostes, ubi confertissumi obstiterant, invadere; manu consulere militibus, quoniam imperare, conturbatis omnibus, non poterat. Jamque dies consumptus erat, quum tamen barbari nihil remittere, atque, uti reges præceperant, noctem pro se rati, acrius instare. Tum Marius ex copia rerum consilium trahit, atque, uti suis receptui locus esset, colles duos propinquos inter se occupat: quorum in uno, castris parum amplo, fons aquæ magnus erat; alter usui opportunus, quia, magna parte editus et præceps, pauca munimento egebat. Ceterum apud aquam Sullam cum equitibus noctem agitare jubet; ipse paulatim milites dispersos, neque minus hostibus conturbatis, in unum contrahit; dein cunctos pleno gradu[1] in collem subducit. Ita reges, loci difficultate coacti, prælio deterrentur. Neque tamen suos longius abire sinunt; sed, utroque colle multitudine circumdato, effusi consedere: dein, crebris ignibus factis, plerumque noctis barbari more suo lætari, exsultare, strepere vocibus; ipsi duces feroces, quia non fugerant, pro victoribus agere. Sed ea cuncta Romanis, ex tenebris et editioribus locis facilia visu, magno hortamento erant.

[1] « *Militari* gradu XX millia passuum (prope triginta *kilom.*) horis quinque duntaxat æstivis (paulo longioribus quam hibernis) conficienda sunt. *Pleno* autem gradu, qui citatior est, totidem horis XXIV millia peragenda sunt. Quidquid addideris, jam *cursus* est, cujus spatium non potest definiri. » Veget. I, 9.

Adveniente luce, incautos hostes opprimit Marius.

XCIX. Plurimum vero Marius imperitia hostium confirmatus, quam maxumum silentium haberi jubet: ne signa quidem, uti per vigilias solebant, canere; deinde, ubi lux adventabat, defessis jam hostibus et paulo ante somno captis, de improviso vigiles, item cohortium, turmarum, legionum tubicines simul omnes signa canere; milites clamorem tollere atque portis erumpere. Mauri atque Gætuli, ignoto et horribili sonitu repente exciti, neque fugere, neque arma capere, neque omnino facere aut providere quidquam poterant: ita cunctos strepitu, clamore, nullo subveniente, nostris instantibus, tumultu, terrore, formido, quasi vecordia, ceperat. Denique omnes fusi fugatique. Arma et signa militaria pleraque capta, pluresque eo prælio quam omnibus superioribus interempti; nam somno et metu insolito impedita fuga.

Marius composito agmine in hiberna tendit.

C. Dein Marius, uti cœperat, in hiberna; quæ, propter commeatum, in oppidis maritumis agere decreverat. Neque tamen secors victoria aut insolens factus; sed, pariter ac in conspectu hostium, quadrato agmine incedere. Sulla cum equitatu apud dextumos: in sinistra parte A. Manlius, cum funditoribus et sagittariis; præterea cohortes Ligurum curabat: primos et extremos cum expeditis manipulis tribunos locaverat: perfugæ, minume cari et regionum scientissumi, hostium iter explorabant. Simul consul, quasi nullo imposito, omnia provide-

re, apud omnes adesse; laudare, increpare merentes; ipse armatus intentusque, item milites cogebat. Neque secus atque iter facere, castra munire; excubitum in portas cohortes ex legionibus, pro castris equites auxiliarios mittere; præterea alios super vallum in munimentis locare; vigilias ipse circumire, non tam diffidentia futuri quæ imperavisset, quam uti militibus exæquatus cum imperatore labos volentibus esset. Et sane Marius, illo et aliis temporibus, belli pudore magis quam malo exercitum coercebat: quod multi per ambitionem fieri aiebant; pars, quod a pueritia consuetam duritiam, et alia quæ ceteri miserias vocant, voluptati habuisset: nisi tamen respublica, pariter ac sævissumo imperio, bene atque decore gesta.

Post atrox prælium, denuo funduntur hostes.

CI. Igitur, quarto denique die, haud longe ab oppido Cirta, undique simul speculatores citi sese ostendunt, qua re hostis adesse intellegitur. Sed quia diversi redeuntes, alius ab alia parte, atque omnes idem significabant, consul, incertus quonam modo aciem instrueret, nullo ordine commutato, adversum omnia paratus, ibidem opperitur. Ita Jugurtham spes frustrata, qui copias in quatuor partes distribuerat, ratus ex omnibus æque aliquos ab tergo hostibus venturos. Interim Sulla, quem primum attigerant, cohortatus suos, turmatim et quam maxume confertis equis, ipse aliique Mauros invadunt; ceteri, in loco manentes, ab jaculis eminus emissis corpora tegere, et, si qui in manus venerant,

obtruncare. Dum eo modo equites præliantur, Bocchus cum peditibus quos Volux filius ejus adduxerat, neque in priore pugna, in itinere morati, adfuerant, postremam Romanorum aciem invadunt. Tum Marius apud primos agebat, quod ibi Jugurtha cum plurimis. Dein Numida, cognito Bocchi adventu, clam cum paucis ad pedites convertit: ibi latine, nam apud Numantiam loqui didicerat, exclamat: « Nostros frustra pugnare; paulo ante Marium sua manu interfectum. » Simul gladium sanguine oblitum ostendere, quem in pugna, satis impigre occiso pedite nostro, cruentaverat. Quod ubi milites accepere, magis atrocitate rei quam fide nuntii terrentur; simulque barbari animos tollere, et in perculsos acrius incedere. Jamque paulum ab fuga aberant, quum Sulla, profligatis quos adversum ierat, rediens Mauris ab latere incurrit. Bocchus statim avertitur. At Jugurtha, dum sustentare suos et prope jam adeptam victoriam retinere cupit, circumventus ab equitibus, dextra, sinistra omnibus occisis, solus inter tela hostium vitabundus erumpit. Atque interim Marius, fugatis equitibus, accurrit auxilio suis, quos pelli jam acceperat. Denique hostes undique fusi. Tum spectaculum horribile campis patentibus: sequi, fugere; occidi, capi; equi, viri afflicti; ac multi, vulneribus acceptis, neque fugere posse, neque quietem pati; niti modo, ac statim concidere; postremo omnia, qua visus erat, constrata telis, armis, cadaveribus, et inter ea humus infecta sanguine.

Marius, acceptis a Boccho legatis, ad eum Syllam ire jubet. Regis consilia nutant.

CII. Postea loci consul, haud dubie jam victor, pervenit in oppidum Cirtam, quo initio profectus intenderat. Eo, post diem quintum quam iterum barbari male pugnaverant, legati a Boccho veniunt, qui regis verbis ab Mario petivere duo quam fidissumos ad eum mitteret : « Velle de se et de populi romani commodo cum iis disserere. » Ille statim L. Sullam et Manlium ire jubet. Qui quanquam acciti ibant, tamen placuit verba apud regem facere, ingenium aut aversum uti flecterent, aut cupidum pacis vehementius accenderent. Itaque Sulla, cujus facundiæ, non ætati, a Manlio concessum, pauca verba hujuscemodi locutus :

« Rex Bocche, magna lætitia nobis est, quum te talem virum di monuere uti aliquando pacem quam bellum malles, neu te optumum cum pessumo omnium Jugurtha miscendo commaculares, simul nobis demeres acerbam necessitudinem, pariter te errantem et illum sceleratissumum persequi. Ad hoc populo romano jam a principio melius visum amicos quam servos quærere, tutiusque rati volentibus quam coactis imperitare. Tibi vero nulla opportunior nostra amicitia : primum quod procul absumus, in quo offensæ minumum, gratia par ac si prope adessemus; dein quod parentes abunde habemus, amicorum neque nobis, neque cuiquam omnium, satis. Atque hoc utinam a principio tibi placuisset ! Profecto ea re ad hoc tempus multo plura bona accepisses quam mala perpessus es. Sed quoniam humanarum

rerum fortuna pleraque regit, cui scilicet placuit et vim et gratiam nostram te experiri, nunc, quando per illam licet, festina, atque uti cœpisti perge. Multa atque opportuna habes, quo facilius errata officiis superes. Postremo hoc in pectus tuum demitte, nunquam populum romanum beneficiis victum; nam, bello quid valeat, tute scis. »

Ad ea Bocchus placide et benigne; simul pauca pro delicto suo verba facit : « Se non hostili animo, sed ob regnum tutandum arma cepisse : nam Numidiæ partem, unde vi Jugurtham expulerit, jure belli suam factam; eam vastari ab Mario pati nequivisse : præterea, missis antea Romam legatis, repulsum ab amicitia. Ceterum vetera omittere, ac tum, si per Marium liceret, legatos ad senatum missurum. » Dein, copia facta, animus barbari ab amicis flexus [1], quos Jugurtha, cognita legatione Sullæ et Manlii, metuens id quod parabatur, donis corruperat.

Sylla novos Bocchi legatos liberaliter excipit. Legationis exitus, A. U. 649.

CIII. Marius interea, exercitu in hibernis composito, cum expeditis cohortibus et parte equitatus proficiscitur in loca sola, obsessum turrim regiam, quo Jugurtha perfugas omnes præsidium imposuerat. Tum rursus Bocchus, seu reputando quæ sibi duobus præliis evenerant, seu admonitus ab amicis quos incorruptos Jugurtha reliquerat, ex omni copia necessariorum quinque delegit, quorum et fides cognita, et ingenia validissuma erant. Eos ad Ma-

[1] Cf. cap. LXXX.

rium, ac dein, si placeat, Romam legatos ire jubet; agendarum rerum, et quocumque modo belli componendi, licentiam ipsis permittit. Illi mature ad hiberna Romanorum proficiscuntur; deinde in itinere a gætulis latronibus circumventi spoliatique, pavidi, sine decore ad Sullam profugiunt, quem consul in expeditionem proficiscens pro prætore reliquerat. Eos ille, non pro vanis hostibus, uti meriti erant, sed accurate et liberaliter habuit. Qua re barbari, et famam Romanorum avaritiæ falsam, et Sullam, ob munificentiam in sese, amicum rati: nam etiam tum largitio multis ignara; munificus nemo putabatur, nisi pariter volens; dona omnia in benignitate habebantur. Igitur quæstori mandata Bocchi patefaciunt; simul ab eo petunt uti fautor consultorque sibi adsit; copias, fidem, magnitudinem regis sui, et alia quæ aut utilia aut benevolentiæ credebant, oratione extollunt: dein, Sulla omnia pollicito, docti quomodo apud Marium, item apud senatum verba facerent, circiter dies XL ibidem opperiuntur.

CIV. Marius postquam, infecto quo intenderat negotio, Cirtam redit, de adventu legatorum certior factus, illosque et Sullam venire jubet, item L. Bellienum [1] prætorem Utica, præterea omnes undique senatorii ordinis; quibuscum mandata Bocchi cognoscit, quis legatis potestas eundi Romam ab consule, interea induciæ postulabantur. Ea Sullæ et plerisque placuere: pauci ferocius decernunt, scilicet ignari humanarum rerum, quæ fluxæ et mobiles sæpe in adversa mutantur. Ceterum Mauri, impetratis omni-

[1] *Bellienus*, avus Catilinæ, laudatus jurisconsultus.

bus rebus, tres Romam profecti cum Cn. Octavio Rufo, qui quæstor stipendium in Africam portaverat; duo ad regem redeunt. Ex his Bocchus, quum cetera, tum maxume benignitatem et studium Sullæ lubens accepit. Romæ legatis ejus, postquam errasse regem et Jugurthæ scelere lapsum deprecati sunt, amicitiam et fœdus petentibus, hoc modo respondetur : « Senatus populusque romanus beneficii et injuriæ memor esse solet : ceterum Boccho, quoniam pœnitet, delicti gratiam facit. Fœdus et amicitia dabuntur, quum meruerit. »

Ad Bocchum Sylla denuo missus, Volucem primo, deinde Jugurtham obvium habet.

CV. Quis rebus cognitis, Bocchus per litteras a Mario petivit uti Sullam ad se mitteret, cujus arbitratu de communibus negotiis consuleretur. Is missus cum præsidio equitum atque peditum, funditorumque balearium : præterea iere sagittarii, et cohors peligna [1] cum velitaribus armis, itineris properandi causa; neque his secus atque aliis armis adversum tela hostium, quod ea levia sunt, muniti. Sed in itinere, quinto denique die, Volux, filius Bocchi, repente in campis patentibus cum mille non amplius equitibus sese ostendit; qui, temere et effuse euntes, Sullæ aliisque omnibus, et numerum ampliorem vero, et hostilem metum efficiebant. Igitur sese quisque expedire, arma atque tela tentare, intendere. Timor aliquantus, sed spes amplior, quippe victoribus, et adversum eos quos sæpe vicerant. In-

[1] *Peligni*, e quibus ortus est Ovidius, inter Samnites et Sabinos incolebant.

terim equites, exploratum præmissi, rem, uti erat, quietam nuntiant.

CVI. Volux adveniens quæstorem appellat : « Se a patre Boccho obviam illi simul et præsidio missum. » Deinde eum et proxumum diem sine metu conjuncti eunt. Post, ubi castra locata et die vesper erat, repente Maurus incerto voltu ad Sullam accurrit : « Sibi ex speculatoribus cognitum, Jugurtham haud procul abesse; » simul, uti noctu clam secum profugeret, rogat atque hortatur. Ille animo feroci negat se toties fusum Numidam pertimescere : « Virtuti suorum satis credere; etiamsi certa pestis adesset, mansurum potius quam, proditis quos ducebat, turpi fuga incertæ ac forsitan post paulo morbo interituræ vitæ parceret. » Ceterum, ab eodem monitus uti noctu proficiscerentur, consilium approbat; ac statim milites cœnatos esse, in castris ignes quam creberrumos fieri, dein prima vigilia silentio egredi jubet. Jamque, nocturno itinere fessis omnibus, Sulla pariter cum ortu solis castra metabatur, quum equites mauri nuntiant Jugurtham circiter duum millium intervallo ante consedisse. Quod postquam auditum est, tum vero ingens metus nostros invadit : credere se proditos a Voluce et insidiis circumventos: ac fuere qui dicerent manu vindicandum, neque apud illum tantum scelus inultum relinquendum.

Per media Jugurthæ castra Romani incolumes transeunt.

CVII. At Sulla, quanquam eadem æstumabat, tamen ab injuria Maurum prohibet. Suos hortatur uti fortem animum gererent : « Sæpe antea paucis stre-

nuis adversum multitudinem bene pugnatum; quanto sibi in prælio minus pepercissent, tanto tutiores fore; nec quemquam decere, qui manus armaverit, ab inermis pedibus auxilium petere, in maxumo metu nudum et cæcum corpus ad hostes vertere. » Dein Volucem, quoniam hostilia faceret, maxumum Jovem obtestatus uti sceleris atque perfidiæ Bocchi testis adesset, castris abire jubet. Ille lacrumans orare ne ea crederet : « Nihil dolo factum; magis calliditate Jugurthæ, cui videlicet speculanti iter suum cognitum esset : ceterum, quoniam neque ingentem multitudinem haberet, et spes opesque ejus ex patre suo penderent, illum nihil palam ausurum, quum ipse filius testis adesset : quare optumum factum videri per media ejus castra palam transire; sese, vel præmissis vel ibidem relictis Mauris, solum cum Sulla iturum. » Ea res, ut in tali negotio, probata; ac statim profecti, quia de improviso acciderant, dubio atque hæsitante Jugurtha, incolumes transeunt. Deinde paucis diebus quo ire intenderant perventum.

Tempore et loco statutis, Sylla et Bocchus coram Jugurthæ legato pauca loquuntur; dein occulte conveniunt.

CVIII. Ibi cum Boccho Numida quidam, Aspar nomine, multum et familiariter agebat, præmissus ab Jugurtha, postquam Sullam accitum audierat, orator, et subdole speculatum Bocchi consilia; præterea Dabar, Massugradæ filius, ex gente Masinissæ, ceterum materno genere impar, Mauro ob ingenii multa bona carus acceptusque. Quem Bocchus, fidum Romanis multis antea tempestatibus expertus, illico ad Sullam nuntiatum mittit, paratum sese

facere quæ populus romanus vellet : « Colloquio diem, locum, tempus ipse deligeret; consulta sese omnia cum illo integra habere. Neu Jugurthæ legatum pertimesceret; quo res communis licentius gereretur, nam ab insidiis ejus aliter caveri nequivisse. » Sed ego comperior Bocchum, magis punica fide[1] quam ob quæ prædicabat, simul Romanos et Numidam spe pacis attinuisse; multumque cum animo suo volvere solitum, Jugurtham Romanis, an illi Sullam traderet : lubidinem adversum nos, metum pro nobis suasisse.

CIX. Igitur Sulla respondit pauca se coram Aspare locuturum; cetera occulte, aut nullo aut quam paucissumis præsentibus : simul edocet quæ responderentur. Postquam, sicuti voluerat, congressi, dicit se, missum a consule, venisse quæsitum ab eo, pacem an bellum agitaturus foret. Tum rex, uti præceptum, post diem decimum redire jubet; ac, « Nihil etiam nunc decrevisse, sed illo die responsurum. » Deinde ambo in sua castra digressi. Sed ubi plerumque noctis processit, Sulla a Boccho occulte arcessitur : ab utroque tantummodo fidi interpretes adhibentur; præterea Dabar internuntius, sanctus vir et ex sententia ambobus; ac statim sic rex incipit :

Bocchus oratione gratum et benevolum animum declarat.

CX. « Nunquam ego ratus sum fore uti, rex maxumus in hac terra et omnium quos novi, privato ho-

[1] *Punicam fidem* proverbio celebratam pro infideli et insidiosa, omnibus notum est. Quod forsan jure credas minus ex vero manasse quam ex odio Romanorum in Pœnos inexpiabili. Certe, in hoc negotio, romana fides non adeo laudanda.

mini gratiam deberem. Et hercule, Sulla, ante te cognitum, multis orantibus, aliis ultro, egomet opem tuli, nullius indigui. Id imminutum, quod ceteri dolere solent, ego lætor : fuerit mihi pretium eguisse aliquando amicitiæ tuæ, qua apud animum meum nihil carius habeo. Id adeo experiri licet : arma, viros, pecuniam, postremo quidquid animo lubet, sume, utere, et, quoad vives, nunquam redditam gratiam putaveris; semper apud me integra erit : denique nihil, me sciente, frustra voles. Nam, ut ego æstumo, regem armis quam munificentia vinci minus flagitiosum. Ceterum de republica vestra, cujus curator huc missus es, paucis accipe. Bellum ego populo romano neque feci, neque factum unquam volui; fines meos adversum armatos armis tutus sum. Id omitto, quando vobis ita placet : gerite, uti voltis, cum Jugurtha bellum; ego flumen Mulucham, quod inter me et Micipsam fuit, non egrediar, neque id intrare Jugurtham sinam. Præterea, si quid meque vobisque dignum petiveris, haud repulsus abibis. »

Sylla Jugurthæ, Jugurtha Syllæ proditionem a Boccho postulant. Utrique rex pro voto respondet. Jugurtha, Syllæ traditus, ad Marium deducitur.

CXI. Ad ea Sulla pro se breviter et modice, de pace et de communibus rebus multis disseruit. Denique regi patefacit : « Quod polliceatur, senatum et populum romanum, quoniam armis amplius valuissent, non in gratiam habituros : faciundum aliquid, quod illorum magis quam sua retulisse videretur. Id adeo in promptu esse, quoniam Jugurthæ copiam

haberet; quem si Romanis tradidisset, fore ut illi plurimum deberetur : amicitiam, fœdus, Numidiæ partem, quam nunc peteret, ultro adventuram. » Rex primo negitare : « Affinitatem, cognationem, præterea fœdus intervenisse : ad hoc metuere ne, fluxa fide usus, popularium animos averteret, quis et Jugurtha carus, et Romani invisi erant. » Denique, sæpius fatigatus, leniter et ex voluntate Sullæ omnia se facturum promittit. Ceterum ad simulandam pacem, cujus Numida, defessus bello, avidissumus, quæ utilia visa constituunt. Ita composito dolo digrediuntur.

CXII. At rex postero die Asparem, Jugurthæ legatum, appellat : « Sibi per Dabarem ex Sulla cognitum, posse conditionibus bellum poni; quamobrem regis sui sententiam exquireret. » Ille lætus in castra Jugurthæ venit. Deinde, ab illo cuncta edoctus, properato itinere, post diem octavum redit ad Bocchum, et ei nuntiat : « Jugurtham cupere omnia quæ imperarentur facere, sed Mario parum confidere : sæpe antea cum imperatoribus romanis pacem conventam frustra fuisse. Ceterum Bocchus, si ambobus consultum et ratam pacem vellet, daret operam ut una ab omnibus quasi de pace in colloquium veniretur, ibique sibi Sullam traderet : quum talem virum in potestate haberet, fore uti jussu senatus atque populi romani fœdus fieret; neque hominem nobilem, non sua ignavia sed ob rempublicam in hostium potestate, relictum iri. »

CXIII. Hæc Maurus secum ipse diu volvens, tandem promisit. Ceterum, dolo an vere, parum comperimus; sed plerumque regiæ voluntates, uti

vehementes, sic mobiles, sæpe ipsæ sibi adversæ. Postea, tempore et loco constituto in colloquium uti de pace veniretur, Bocchus Sullam modo, modo Jugurthæ legatum appellare, benigne habere, idem ambobus polliceri. Illi pariter læti, ac spei bonæ pleni. Sed nocte ea quæ proxuma fuit ante diem colloquio decretum, Maurus, adhibitis amicis ac statim, immutata voluntate, remotis, dicitur secum ipse multa agitavisse, voltu corporis pariter atque animo varius; quæ scilicet, tacente ipso, occulta pectoris patefecisse. Tamen postremo Sullam arcessiri jubet, et ex ejus sententia Numidæ insidias tendit. Deinde, ubi dies advenit et ei nuntiatum est Jugurtham haud procul abesse, cum paucis amicis et quæstore nostro, quasi obvius honoris causa, procedit in tumulum facillumum visu insidiantibus. Eodem Numida cum plerisque necessariis suis inermus, uti dictum, accedit; ac statim, signo dato, undique simul ex insidiis invaditur. Ceteri obtruncati; Jugurtha Sullæ vinctus traditur, et ab eo ad Marium deductus [1].

Victori Mario triumphus, consulatus, et Gallia provincia decernitur, A. U. 650; ante J. C. 104.

CXIV. Per idem tempus adversum Gallos [2] ab ducibus nostris Q. Cæpione et M. Manlio male pugnatum [3]; quo metu Italia omnis contremuerat. Illique, et inde usque ad nostram memoriam, Romani sic habuere : alia omnia virtuti suæ prona esse; cum

1 Vinctus Jugurtha, et Romæ per triumphum ductus, in carcere mortuus est. Numidiæ pars provinciæ romanæ annexa; cetera inter Bocchum et Hiempsalem II, Gulussæ filium, divisa.

2 *Gallos*, Cimbris et Teutonibus, Germaniæ populis, junctos.

3 A. U. C. 648 et 649.

Gallis pro salute, non pro gloria, certare. Sed postquam bellum in Numidia confectum et Jugurtham Romam vinctum adduci nuntiatum est, Marius consul absens factus, et ei decreta provincia Gallia; isque calendis januariis magna gloria consul triumphavit. Ea tempestate spes atque opes civitatis in illo sitæ.

III

C. SALLUSTII AD CÆSAREM

EPISTOLÆ

DE REPUBLICA ORDINANDA

PRIOR EPISTOLA [1]

CIRCA INITIUM BELLI CIVILIS, A. U. C. 705

Exponet auctor quidquid tum Cæsaris, tum publicæ dignitatis esse judicaverit.

I. Scio ego quam difficile atque asperum factu sit, consilium dare regi aut imperatori, postremo cuiquam mortali cujus opes in excelso sunt; quippe quum et illis consultorum copiæ adsint, neque de futuro quisquam satis callidus satisque prudens sit. Quin etiam sæpe prava magis quam bona consilia prospere eveniunt, quia plerasque res fortuna ex lubidine sua agitat. Sed mihi studium fuit adolescentulo rempublicam capessere, atque in ea cognoscenda

[1] Quum Sallustius hanc epistolam scripsit, uno circiter abhinc anno senatu ejectus fuerat, Cæsaremque amicum laudando, sperabat fore ut sibi honores et munia restituerentur. Inde iræ in senatores, atque calumniæ in partes Cæsari oppositas. Ceterum in his epistolis magna reipublicæ cognitio elucet, ideoque hoc loco perscribendas putavimus.

multam magnamque curam habui : non ita uti magistratum modo caperem, quem multi malis artibus adepti erant; sed etiam uti rempublicam, domi militiæque, quantumque armis, viris, opulentia posset, cognitam haberem. Itaque mihi, multa cum animo agitanti, consilium fuit famam modestiamque meam post tuam dignitatem habere, et cujus rei lubet periculum facere, dum quid tibi ex eo gloriæ accederet. Idque non temere, aut ex fortuna tua decrevi, sed quia in te, præter ceteras, artem unam egregie mirabilem comperi, semper tibi majorem in adversis quam in secundis rebus animum esse. Sed, per deos immortales, illa res clarior est, quod et prius defessi sint homines laudando atque admirando munificentiam tuam, quam tu faciundo quæ gloria digna essent.

Inter militiæ labores, debet etiam Cæsar urbana negotia curare.

II. Equidem mihi decretum est, nihil tam ex alto reperiri posse, quod non cogitanti tibi in promptu sit : neque ego, quæ visa sunt, de republica tibi scripsi, quia mihi consilium atque ingenium meum amplius æquo probaretur; sed inter labores militiæ, interque prælia, victorias, imperium, statui admonendum te de negotiis urbanis. Namque tibi si id modo in pectore consilii est, uti te ab inimicorum impetu vindices, quoque modo contra adversum consulem beneficia populi [1] retineas, indigna virtute tua cogites. Sin in te ille animus est qui jam a principio no-

[1] *Beneficio populi* facultas Cæsari dabatur, quamvis absens esset, exercitus imperium et consulatum petendi; huic autem obstabat privilegio consul Lentulus.

bilitatis factionem disturbavit [1], plebem romanam ex gravi servitute in libertatem restituit, in prætura inimicorum arma inermis disjecit, domi militiæque tanta et tam præclara facinora fecit uti ne inimici quidem queri quidquam audeant, nisi de magnitudine tua; quin accipe tu ea quæ dicam de summa republica, quæ profecto aut tu vera invenies, aut certe haud procul a vero.

Malum est summam potestatem in paucorum manibus esse, qui libidine sua pro legibus utuntur.

III. Sed quoniam Cn. Pompeius, aut animi pravitate, aut quia nihil maluit quam quod sibi obesset, ita lapsus est ut hostibus tela in manus jaceret; quibus ille rebus rempublicam conturbavit, eisdem tibi restituendum est. Primum omnium, summam potestatem moderandi de vectigalibus, sumptibus, judiciis, senatoribus paucis [2] tradidit; plebem romanam, cujus antea summa potestas erat, ne æquis quidem legibus, in servitute reliquit. Judicia tametsi, sicut antea, tribus ordinibus tradita sunt, tamen iidem illi factiosi regunt, dant, adimunt quæ lubet; innocentes circumveniunt; suos ad honorem extollunt; non facinus, non probrum aut flagitium, obstat quominus magistratus capiant : quod commodum est, trahunt, rapiunt; postremo, tanquam urbe

[1] *Disturbavit,* restituendo tribunitiam potestatem, cujus vim Sylla deminuerat, seque populo ducem adversus nobilium factionem ostentando.

[2] Pauci illi senatores, quibus summam rerum traditam esse queritur, Cicero et Cato fuere, Hortensiusque et Bibulus, et alii cives maxime commendati; ideo sane a republica removendi, ei qui propriam ambitionem ante omnia fovebat.

capta, lubidine ac licentia sua pro legibus utuntur. Ac me quidem mediocris dolor angeret, si virtute partam victoriam, more suo, per servitium exercerent; sed homines inertissumi, quorum omnis vis virtusque in lingua sita est, forte atque alterius secordia dominationem oblatam insolentes agitant. Nam quæ seditio ac dissensio civilis tot tamque illustres familias ab stirpe evertit? aut quorum unquam victoria animus tam præceps tamque immoderatus fuit?

IV. Sulla, cui omnia in victoria lege belli licuerunt, tametsi supplicio hostium partes suas muniri intellegebat, tamen, paucis interfectis[1], ceteros beneficio quam metu retinere maluit. At hercule nunc cum Catone, L. Domitio, ceterisque ejusdem factionis, quadraginta senatores, multi præterea cum spe bona adolescentes, sicuti hostiæ, mactati sunt; quum interea importunissuma genera hominum, tot miserorum civium sanguine satiari nequivere. Non orbi liberi, non parentes exacta ætate, non gemitus virorum, luctus mulierum, immanem eorum animum inflexit, quin, acerbius in dies male faciundo ac dicundo, dignitate alios, alios civitate eversum irent. Nam quid ego de te dicam, cujus contumeliam homines ignavissumi vita sua commutare volunt? Scilicet neque illis tantæ voluptati est (tametsi insperantibus accidit) dominatio, quanto mœrori tua dignitas: quin optatius habent ex tua calamitate pe-

[1] Ad augendam pompeianarum partium invidiam, Syllæ crudelitatem hic obsequiose tegit. Aliter de eo loquetur in altera epistola, cap. IV. — In iis quæ proxime sequuntur, auctor odio in violentiam deflectit.

riculum libertatis facere, quam per te populi romani imperium maxumum ex magno fieri. Quo magis tibi etiam atque etiam animo prospiciundum est, quonam modo rem stabilias communiasque. Mihi quidem quæ mens suppetit, eloqui non dubitabo: ceterum tui erit ingenii probare quæ vera atque utilia factu putes.

Exponit quomodo libertatis studium populus abjecerit, iterumque possit capessere. Hac via Cæsar nova sibi præsidia parabit.

V. In duas partes ego civitatem divisam arbitror, sicut a majoribus accepi, in patres et plebem. Antea in patribus summa auctoritas erat, vis multo maxuma in plebe. Itaque sæpius in civitate secessio fuit; semperque nobilitatis opes deminutæ sunt, et jus populi amplificatum. Sed plebes eo libere agitabat, quia nullius potestas super leges erat; neque divitiis aut superbia, sed bona fama factisque fortibus nobilis ignobilem anteibat: humillumus quisque, in arvis aut militia, nullius honestæ rei egens, satis sibi, satisque patriæ erat. Sed ubi eos paulatim expulsos agris inertia atque inopia incertas domos habere subegit, cœpere alienas opes petere, libertatem suam cum republica venalem habere. Ita paulatim populus, qui dominus erat et cunctis gentibus imperitabat, dilapsus est; et pro communi imperio, privatim sibi quisque servitutem peperit. Hæc igitur multitudo primum malis moribus imbuta, deinde in artes vitasque varias dispalata, nullo modo inter se congruens, parum mihi quidem idonea videtur ad capessendam rempublicam. Ceterum, additis novis civibus, magna me spes tenet fore ut omnes

expergiscantur ad libertatem; quippe quum illis libertatis retinendæ, tum his servitutis amittendæ cura orietur. Hos ego censeo, permixtos cum veteribus novos, in coloniis constituas: ita et res militaris opulentior erit, et plebes, bonis negotiis impedita, malum publicum facere desinet.

VI. Sed non inscius neque imprudens sum, quum ea res agetur, quæ sævitia quæque tempestates hominum nobilium futuræ sint; quum indignabuntur omnia funditus misceri, antiquis civibus hanc servitutem imponi, regnum denique ex libera civitate futurum, ubi, unius munere, multitudo ingens in civitatem pervenerit. Equidem ego sic apud animum meum statuo : malum facinus in se admittere, qui incommodo reipublicæ gratiam sibi conciliet; ubi bonum publicum etiam privatim usui est, id vero dubitare aggredi, secordiæ atque ignaviæ duco. M. Livio Druso semper consilium fuit in tribunatu, summa ope niti pro nobilitate; neque ullam rem in principio agere intendit, nisi illi auctores fierent. Sed homines factiosi, quibus dolus atque malitia fide cariora erant, ubi intellexerunt per unum hominem maxumum beneficium [1] multis mortalibus dari; videlicet et sibi quisque conscius malo atque infido animo esse, de M. Livio Druso juxta ac de se existumaverunt. Itaque metu ne per tantam gratiam solus rerum potiretur, contra eum nisi, sua et ipsius consilia disturbaverunt. Quo tibi, imperator, majore

[1] *Maxumum beneficium,* civitatis romanæ jus, quod Drusus promiserat sociis et italicis populis, ut senatui plebem, jamdiu nobilitati infensam, et maxime post Gracchorum cædem, conciliaret. At vero dum voluit adversis partibus inservire, omnium invidiam in se concitavit.

cura fideque, amici et multa præsidia paranda sunt.

Ut colantur boni mores et concordia civium, auctoritas pecuniæ dematur.

VII. Hostem adversum opprimere, strenuo homini haud difficile est; occulta pericula neque facere, neque vitare, bonis in promptu est. Igitur ubi eos in civitatem adduxeris, quoniam quidem revocata plebes erit, in ea re maxume animum exercitato, uti colantur boni mores, concordia inter veteres et novos coalescat. Sed multo maxumum bonum patriæ, civibus, tibi, liberis, postremo humanæ genti pepereris, si studium pecuniæ aut sustuleris, aut, quoad res feret, minueris : aliter, neque privata res neque publica, neque domi neque militiæ, regi potest. Nam ubi cupido divitiarum invasit, neque disciplina, neque artes bonæ, neque ingenium ullum satis pollet : quin animus, magis aut minus mature, postremo tamen succumbit.

Sæpe jam audivi qui reges, quæ civitates et nationes, per opulentiam magna imperia amiserint, quæ per virtutem inopes ceperant. Id adeo haud mirandum est : nam ubi bonus deteriorem divitiis magis clarum magisque acceptum videt, primo æstuat, multaque in pectore volvit; sed ubi gloria honorem magis in dies, virtutem opulentia vincit, animus ad voluptatem a vero deficit. Quippe gloria industria alitur; ubi eam dempseris, ipsa per se virtus amara atque aspera est. Postremo, ubi divitiæ claræ habentur, ibi omnia bona vilia sunt, fides, probitas, pudor, pudicitia : nam ad virtutem una et ardua via

est; ad pecuniam qua cuique lubet nititur: et malis et bonis rebus ea creatur. Ergo in primis auctoritatem pecuniæ demito: neque de capite, neque de honore, ex copiis quisquam magis aut minus judicaverit; sicut neque prætor neque consul ex opulentia, verum ex dignitate creetur. Sed de magistratu facile judicium populi sit: judices a paucis probari, regnum est; ex pecunia legi, inhonestum. Quare omnes primæ classis judicare placet, sed numero plures quam judicant. Neque Rhodios, neque alias civitates unquam suorum judiciorum pœnituit, ubi promiscue dives et pauper, ut cuique sors tulit, de maxumis rebus juxta ac de minumis disceptat. Sed de magistratibus creandis haud mihi quidem absurde placet lex quam C. Gracchus in tribunatu promulgaverat: ut ex confusis quinque classibus sorte centuriæ vocarentur. Ita coæquati dignitate, pecunia, virtute anteire alius alium properabit.

VIII. Hæc ego magna remedia contra divitias statuo. Nam perinde omnes res laudantur, atque appetuntur, ut earum rerum usus est. Malitia præmiis exercetur; ubi ea dempseris, nemo gratuito malus est. Ceterum avaritia bellua fera, immanis, intoleranda est: quo intendit, oppida, agros, fana atque domos vastat; divina cum humanis permiscet; neque exercitus, neque mœnia obstant quominus vi sua penetret; fama, pudicitia, liberis, patria atque parentibus cunctos mortales spoliat. Verum, si pecuniæ decus ademeris, magna illa vis avaritiæ facile bonis moribus vincetur.

Cum factione nobilitatis certare ne timeat.

Atque hæc ita sese habere tametsi omnes æqui atque iniqui memorent, tamen tibi cum factione nobilitatis haud mediocriter certandum est; cujus si dolum caveris, alia omnia in proclivi erunt. Nam hi, si virtute satis valerent, magis æmuli bonorum quam invidi essent; quia desidia, et inertia, et stupor eos atque torpedo invasit, strepunt, obtrectant, alienam famam bonam suum dedecus æstumant.

IX. Sed quid ego plura, quasi de ignotis, memorem? M. Bibuli[1] fortitudo atque animi vis in consulatum erupit: hebes lingua, magis malus quam callidus ingenio. Quid ille audeat, cui consulatus, maxumum imperium, maxumo dedecori fuit? An L. Domitii[2] magna vis est, cujus nullum membrum a flagitio aut facinore vacat: lingua vana, manus cruentæ, pedes fugaces? Unius tamen M. Catonis[3] ingenium versutum, loquax, callidum haud contemno. Parantur hæc disciplina Græcorum; sed virtus, vigilantia, labos, apud Græcos nulla sunt. Quippe, quum domi libertatem suam per inertiam amiserint, censesne eorum præceptis imperium haberi posse? Reliqui de factione sunt inertissumi nobiles, in quibus, sicut in statua, præter nomen, nihil est additamenti. L. Postumius et M. Favonius mihi videntur quasi magnæ

[1] *M. Bibulus*, Cæsaris collega in consulatu, A. U. 695, facta ejus, præsertimque agrariæ legis promulgationem, frustra impedire voluerat.

[2] *L. Domitius*, Neronis imperatoris abavus, consul fuerat anno 700. Cæsaris in bello civili hostis, acie pharsalica obiit.

[3] Æquius judicium de Catone Sallustius habet, Cat. 54. — *L. Postumius* ignotus est. — *M. Favonius* Catonis in omnibus admirator et æmulus erat.

navis supervacua onera esse: ubi salvi pervenere, usui sunt; si quid adversi coortum est, de illis potissumum jactura fit, quia pretii minumi sunt.

Patres, quibus respublica magnæ curæ esse debet, consilio valeant.

X. Quoniam nunc, uti mihi videor, de plebe renovanda corrigendaque disserui, de senatu, quæ tibi agenda videntur, dicam. Postquam mihi ætas ingeniumque adolevit, haud ferme armis atque equis corpus exercui, sed animum in litteris agitavi: quod natura firmius erat, id in laboribus habui. Atque ego in ea vita, multa legendo atque audiundo, ita comperi: omnia regna, item civitates, nationes, usque eo prosperum imperium habuisse, dum apud eos vera consilia valuerunt. Ubicumque gratia, timor, voluptas ea corrupere, post paulo imminutæ opes, deinde ademtum imperium, postremo servitus imposita est.

Equidem ego sic apud animum meum statuo: cuicumque in sua civitate amplior illustriorque locus quam aliis est, ei magnam curam esse reipublicæ. Nam ceteris, salva urbe, tantummodo libertas tuta est; qui per virtutem sibi divitias, decus, honorem pepererunt, ubi paulum inclinata respublica agitari cœpit, multipliciter animus curis atque laboribus fatigatur: aut gloriam, aut libertatem, aut rem familiarem defensat; omnibus locis adest, festinat; quanto in secundis rebus florentior fuit, tanto in adversis asperius magisque anxie agitat. Igitur ubi plebes senatui, sicuti corpus animo, obedit ejusque jussa exsequitur, patres consilio valere decet, populo supervacanea est calliditas.— Itaque majores nostri, quum

bellis asperrumis premerentur, equis, viris, pecunia amissa, nunquam defessi sunt armati de imperio certare. Non inopia ærarii, non vis hostium, non adversa res, ingentem eorum animum subegit quin, quæ virtute ceperant, simul cum anima retinerent. Atque ea magis fortibus consiliis quam bonis præliis patrata sunt. Quippe apud illos una respublica erat: ei omnes consulebant; factio contra hostes parabatur. Corpus atque ingenium patriæ, non suæ quisque potentiæ, exercitabat.

At hoc tempore, contra ea, homines nobiles, quorum animos secordia atque ignavia invasit, ignari laboris, hostium, militiæ, domi factione instructi, per superbiam cunctis gentibus moderantur. Itaque patres, quorum consilio antea dubia respublica stabiliebatur, oppressi, ex aliena lubidine huc atque illuc fluctuantes agitantur; interdum alia, deinde alia decernunt; ut eorum qui dominantur simultas ac arrogantia fert, ita bonum malumque publicum existumant.

Libertatis gratia, senatorum numerus augeatur, et sententiæ per tabellam dicantur.

XI. Quod si aut libertas æqua omnium, aut sententia obscurior esset, majoribus opibus respublica, et minus potens nobilitas esset. Sed quoniam coæquari gratiam omnium difficile est (quippe quum illis majorum virtus partam reliquerit gloriam, dignitatem, clientelas; cetera multitudo pleraque insititia sit); sententias eorum a metu libera: ita occulte sibi quisque alterius potentia carior erit. Libertas juxta bonis et malis, strenuis et ignavis, optabilis est; ve-

rum eam plerique metu deserunt. Stultissumi mortales, quod in certamine dubium est quorsum accidat, id per inertiam in se, quasi victi, recipiunt.

Igitur duabus rebus confirmari posse senatum puto: si, numero auctus, per tabellam sententiam feret. Tabella obtentui erit, quo magis animo libero facere audeat; in multitudine, et præsidii plus, et usus amplior erit. Nam fere, his tempestatibus, alii judiciis publicis, alii privatis suis atque amicorum negotiis implicati, haud sane reipublicæ consiliis adfuerunt; neque eos magis occupatio quam superba imperia distinuere. Homines nobiles, cum paucis senatoriis quos additamenta factionis habent, quæcumque libuit probare, reprehendere, decernere; ea, uti lubido tulit, facere. Verum ubi, numero senatorum aucto, per tabellam sententiæ dicentur, næ illi superbiam suam dimittent, ubi iis obediundum erit quibus antea crudelissume imperitabant.

Si probetur a Cæsare summa consilii, cetera posthæc in promptu erunt.

XII. Forsitan, imperator, perlectis litteris, desideres quem numerum senatorum fieri placeat; quoque modo in multa et varia officia distribuantur; et, quoniam judicia omnibus primæ classis mittenda putem, quæ descriptio, qui numerus in quoque genere futurus sit.

Ea mihi omnia generatim describere haud difficile factu fuit; sed prius laborandum visum est de summa consilii, idque tibi probandum verum esse: si hoc itinere uti decreveris, cetera in promptu erunt. Volo ego meum consilium prudens, maxumeque usui

esse; nam ubicumque tibi res prospere cedet, ibi mihi bona fama eveniet. Sed me illa magis cupido exercet, uti quocumque modo et quamprimum respublica adjuvetur. Libertatem gloria cariorem habeo, atque ego te oro hortorque, ne, clarissumus imperator, gallica gente subacta, populi romani summum atque invictum imperium tabescere vetustate, ac per summam discordiam dilabi patiaris. Profecto, si id accidat, neque tibi nox, neque dies curam animi sedaverit quin, insomniis exercitus, furibundus atque amens, alienata mente feraris. Namque mihi pro vero constat, omnium mortalium vitam divino numine invisi: neque bonum neque malum facinus cujusquam pro nihilo haberi; sed ex natura diversa præmia bonos malosque sequi. Interea forte ea tardius procedunt; suus cuique animus ex conscientia spem præbet.

Hortatio ad restituendam libertatem.

XIII. Quod si tecum patria atque parentes possent loqui, scilicet hæc tibi dicerent : « O Cæsar, nos te genuimus fortissumi viri, in optuma urbe, decus præsidiumque nobis, hostibus terrorem. Quæ multis laboribus et periculis ceperamus, ea tibi nascenti cum anima simul tradidimus : patriam maxumam in terris; domum familiamque in patria clarissumam; præterea bonas artes, honestas divitias; postremo omnia honestamenta pacis et præmia belli. Pro his amplissumis beneficiis, non flagitium a te neque malum facinus petimus; sed uti libertatem eversam restituas : qua re patrata, profecto per gentes omnes

fama virtutis tuæ volitabit. Namque, hac tempestate, tametsi domi militiæque præclara facinora egisti, tamen gloria tua cum multis viris fortibus æqualis est : si vero urbem amplissumo nomine et maxumo imperio prope jam ab occasu restitueris, quis te clarior, quis major in terris fuerit? Quippe si morbo jam aut fato, huic imperio secus accidat, cui dubium est quin per orbem terrarum vastitas, bella, cædes oriantur? Quod si tibi bona lubido fuerit, patriæ, parentibus gratificandi; postero tempore, republica restituta, super omnes mortales gloria agnita, tuaque unius mors vita clarior erit. Nam vivos interdum fortuna, sæpe invidia fatigat : ubi anima naturæ cessit, demtis obtrectationibus, ipsa se virtus magis magisque extollit. »

Quæ mihi utilia factu visa sunt, quæque tibi usui fore credidi, quam paucissumis potui, perscripsi. Ceterum deos immortales obstestor uti, quocumque modo ages, ea res tibi reique publicæ prospere eveniat.

ALTERA EPISTOLA

CIRCA FINEM BELLI CIVILIS, EXEUNTE ANNO 706 AUT 707 INEUNTE

Cæsarem laudans hortatur ut ipse bonus quam optimis imperitet.

I. Pro vero antea obtinebat, regna atque imperia fortunam dono dare, item alia quæ per mortales avide cupiuntur : quia et apud indignos sæpe erant,

quasi per lubidinem data; neque cuiquam incorrupta permanserant. Sed res docuit id verum esse quod in carminibus Appius [1] ait, « Fabrum esse suæ quemque fortunæ : » atque in te maxume, qui tantum alios prætergressus es, uti prius defessi sint homines laudando facta tua, quam tu laude digna faciundo. Ceterum, uti fabricata, sic virtute parta quam magna industria haberi decet, ne incuria deformentur, aut corruant infirmata. Nemo enim alteri imperium volens concedit; et quamvis bonus atque clemens sit qui plus potest, tamen, quia malo esse licet, formidatur. Id evenit quia plerique rerum potentes perverse consulunt, et eo se munitiores putant quo illi quibus imperitant nequiores fuere. At contra id eniti decet, quum ipse bonus atque strenuus sis, uti quam optumis imperites; nam pessumus quisque asperrume rectorem patitur.

Sed tibi hoc gravius est quam ante te omnibus, armis parta componere. Bellum aliorum pace mollius gessisti; ad hoc, victores prædam petunt, victi cives sunt. Inter has difficultates evadendum est tibi; atque in posterum firmanda respublica, non armis modo neque adversum hostes, sed, quod multo majus multoque asperius est, bonis pacis artibus. Ergo omnes magna mediocrique sapientia res huc vocat, quæ quisque optuma potest, uti dicant. Ac mihi sic videtur : qualicumque modo tu victoriam composueris, ita alia omnia futura.

[1] Amissa sunt Appii Cæci carmina.

Belli mala describit, suadetque pacem clementia confirmare.

II. Sed jam, quo melius faciliusque constituas, paucis, quæ me animus monet, accipe. Bellum tibi fuit, imperator, cum homine claro, magnis opibus, avido potentiæ, majore fortuna quam sapientia, quem secuti sunt pauci per suam injuriam tibi inimici, item quos affinitas aut alia necessitudo traxit. Nam particeps dominationis neque fuit quisquam, neque, si pati potuisset, orbis terrarum bello concussus foret : cetera multitudo, volgi more magis quam judicio, post alius alium, quasi prudentiorem, secuti. Per idem tempus, maledictis iniquorum occupandæ reipublicæ in spem adducti, homines quibus omnia probro ac luxuria polluta erant concurrere in castra tua, et aperte quietis mortem, rapinas, postremo omnia quæ corruptus animus jubebat, minitari. Ex quis magna pars, ubi neque creditum condonare, neque te civibus sicuti hostibus uti vident, defluxere; pauci restitere, quibus majus otium in castris quam Romæ futurum erat, tanta vis creditorum impendebat. Sed ob easdem causas immane dictu est quanti et quam multi mortales postea ad Pompeium discesserint; eoque, per omne tempus belli, quasi sacro atque inspoliato fano debitores usi.

III. Igitur quoniam tibi victori de bello atque pace agitandum est, hoc ut civiliter deponas, illa ut quam justissima et diuturna sit, de te ipso primum, qui ea compositurus es, quod optumum factu est existuma. Equidem ego cuncta imperia crudelia, magis acerba quam diuturna arbitror, neque quem-

quam multis metuendum esse, quin ad eum ex multis formido recidat: eam vitam bellum æternum atque anceps gerere, quoniam neque adversus, neque ab tergo aut lateribus tutus sis, semper in periculo aut metu agites. Contra, qui benignitate et clementia imperium temperavere, his læta et candida omnia visa; etiam hostes æquiores quam aliis cives.

An qui me his dictis corruptorem victoriæ tuæ, nimisque in victos bona voluntate prædicent, scilicet quod ea quæ externis nationibus, natura nobis hostibus, nosque majoresque nostri sæpe tribuere, ea civibus danda arbitror; neque barbaro ritu cæde cædem, et sanguine sanguinem expianda?

Ne civium funeribus aut prava licentia maculetur laus victoriæ.

IV. An illa, quæ paulo ante hoc bellum in Cn. Pompeium victoriamque Sullanam increpabantur, oblivio intercepit? Domitium, Carbonem, Brutum [1], alios item non armatos, neque in prælio belli jure, sed postea supplices per summum scelus interfectos; plebem romanam in villa publica [2], pecoris modo, conscissam? Heu, quam illa occulta civium funera, et repentinæ cædes in parentum aut liberorum sinum, fuga mulierum et puerorum, vastatio domuum, ante partam a te victoriam, omnia sæva atque crudelia erant! Ad quæ te illi iidem hortantur: scilicet id certatum esse, utrius vestrum arbitrio injuriæ fie-

[1] Eos tantum nominat quos Pompeius, tum Syllæ legatus, vicit et interfecit: Cn. Domitium in Africa, Carbonem in Sicilia, Brutum in Gallia cisalpina.

[2] In hac villa, ædi Bellonæ vicina, quatuor millia inermium civium confugerant; alii dicunt septem aut etiam octo millia.

rent; neque receptam, sed captam a te rempublicam; et ea causa exercitus, stipendiis confectis, optumos et veterrumos omnium, adversum fratres parentesque et liberos armis contendere, ut ex alienis malis deterrumi mortales ventri atque profundæ lubidini sumptus quærerent; atque essent opprobria victoriæ, quorum flagitiis commacularetur bonorum laus. Neque enim te præterire puto quali quisque eorum more aut modestia, etiam tum dubia victoria, sese gesserit. De bello satis dictum.

V. De pace firmanda quoniam tuque et omnes tui agitatis, primum id, quæso, considera, quale id sit de quo consultas : ita, bonis malisque dimotis, patenti via ad verum perges. Ego sic existumo : quoniam orta omnia intereunt, qua tempestate urbi romanæ fatum excidii adventarit, cives cum civibus manus conserturos; ita defessos et exsangues, regi aut nationi prædæ futuros : aliter non orbis terrarum, neque cunctæ gentes conglobatæ, movere aut contundere queunt hoc imperium. Firmanda igitur sunt concordiæ bona, et discordiæ mala expellenda.

Id ita eveniet, si sumptuum et rapinarum licentiam demseris : non ad vetera instituta revocans, quæ jam pridem, corruptis moribus, ludibrio sunt; sed si suam cuique rem familiarem finem sumptuum statueris : quoniam is incessit mos, ut homines adolescentuli sua atque aliena consumere, nihil lubidini atque aliis rogantibus denegare, pulcherrumum putent : eam virtutem et magnitudinem animi; pudorem atque modestiam pro secordia æstument. Ergo animus ferox, prava via ingressus, ubi consueta non suppetunt, fertur accensus in socios modo, modo in

cives; movet composita, et res novas veteribus acquirit. Quare tollendus fœnerator in posterum, uti suas quisque res curemus. Ea vera atque simplex via est: magistratum populo, non creditori, gerere, et magnitudinem animi in addendo, non demendo reipublicæ, ostendere.

Difficultas operis magnum ingenium stimulabit, nedum impediat.

VI. Atque ego scio quam aspera hæc res in principio futura sit, præsertim iis qui se in victoria licentius liberiusque, quam artius, futuros credebant. Quorum si saluti, potius quam lubidini, consules, illosque nosque et socios in pace firma constitues. Sin eadem studia artesque juventuti erunt, næ ista egregia tua fama, simul cum urbe Roma brevi concidet. Postremo, sapientes pacis causa bellum gerunt, laborem spe otii sustentant: nisi illam firmam efficis, vinci an vicisse quid retulit? Quare capesse, per deos, rempublicam, et omnia aspera, uti soles, pervade: namque aut tu mederi potes, aut omittenda est cura omnibus. Neque quisquam te ad crudeles pœnas aut acerba judicia invocat, quibus civitas vastatur magis quam corrigitur, sed uti pravas artes malasque lubidines ab juventute prohibeas. Ea vera clementia erit: consuluisse ne merito cives patria expellerentur; retinuisse ab stultitia et falsis voluptatibus; pacem; concordiam stabilivisse: non si, flagitiis obsecutus, delicta perpessus, præsens gaudium cum mox futuro malo concesseris.

VII. Ac mihi animus, quibus rebus alii timent, maxume fretus est: negotii magnitudine, et quia tibi terræ et maria simul omnia componenda sunt.

Quippe res parvas tantum ingenium attingere nequit; magnæ curæ magna merces est. Igitur provideas oportet uti plebes, largitionibus et publico frumento corrupta, habeat negotia sua, quibus ab malo publico detineatur; juventus probitati et industriæ, non sumptibus neque divitiis studeat. Id ita eveniet, si pecuniæ, quæ maxuma omnium pernicies est, usum atque decus demseris.

Pecunia, corporis gaudiis et ignavia, omnia corruunt. Cæsar optima via procedet.

Nam sæpe ego, cum animo meo reputans quibus quisque rebus clarissumi viri magnitudinem invenissent, quæ res populos nationesve magnis auctoribus auxissent, ac deinde quibus causis amplissuma regna et imperia corruissent, eadem semper bona atque mala reperiebam, omnesque victores divitias contempsisse, et victos cupivisse. Neque aliter quisquam extollere sese, et divina mortalis attingere potest, nisi, omissis pecunia et corporis gaudiis, animo indulgens, non assentando, neque concupita præbendo perversam gratiam gratificans, sed in labore, patientia, bonisque præceptis et factis fortibus exercitando.

VIII. Nam domum aut villam exstruere, eamque signis, aulæis, aliisque operibus exornare, et omnia potius quam semet visendum efficere; id est non divitias decori habere, sed ipsum illis flagitio esse. Porro ii quibus bis die ventrem onerare mos est, ubi animum, quem dominari decebat, servitio oppressere, nequidquam eo postea, hebeti atque claudo, pro exercito uti volunt; nam imprudentia pleraque et se

præcipitant. Verum hæc et omnia mala pariter cum honore pecuniæ desinent, si neque magistratus neque alia vulgo cupiunda venalia erunt.

Ad hoc providendum est quonam modo Italia atque provinciæ tutiores sint : id quod factu haud obscurum est; nam iidem omnia vastant, suas deserendo domos, et per injuriam alienas occupando. Item ne, ut adhuc, militia injusta aut inæqualis sit, quum alii triginta, pars nullum stipendium faciet. Et frumentum id, quod antea præmium ignaviæ fuit, per municipia et colonias illis dare conveniet, quum stipendiis emeritis, domos reverterint.

Quæ reipublicæ necessaria tibique gloriosa ratus sum, quam paucissumis absolvi. Non pejus videtur pauca nunc de facto meo disserere. Plerique mortales ad judicandum satis ingenii habent, aut simulant : verum enim ad reprehendenda aliena facta, aut dicta, ardet omnibus animus; vix satis apertum os aut lingua prompta videtur, quæ meditata pectore evolvat. Quibus me subjectum haud pœnitet; magis reticuisse pigeret. Nam sive hac, seu meliore alia via perges, a me quidem pro virili parte dictum et adjutum fuerit. Reliquum est optare uti, quæ tibi placuerint, ea dii immortales approbent, beneque evenire sinant.

FINIS

18952. — Tours, impr. Mame.

PLEASE DO NOT REMOVE
CARDS OR SLIPS FROM THIS POCKET

UNIVERSITY OF TORONTO LIBRARY

LL Sallustii, Crispi
S1698so Opera

LIVRES CLASSIQUES

A L'USAGE DES COLLÈGES

AUTEURS FRANÇAIS

Histoire sainte.
Histoire ecclésiastique.
Grammaire française.
La Bruyère (Les Caractères)
La Fontaine (Fables).
Boileau.
Bossuet (Oraisons funèbres).
Fénelon (Télémaque).
Fénelon (Dialogues et fables).

AUTEURS LATINS

Epitome Historiæ sacræ.
De Viris illustribus urbis Romæ.
P. Virgilii Maronis opera.
Conciones et orationes.
Phædri Fabularum libri V
Cornelius Nepos.
César (Commentaires).
Cicéron (classe de 2e).
— (classe de 4e).
— (classe de 5e).
— (classe de 6e).
Salluste.
Horace.
Ovide (Selecta poetica).
Tacite.

AUTEURS GRECS

Ésope.
Saint Luc.
Lucien.
Xénophon.
Extraits des Pères grecs.

EN PRÉPARATION

Cicéron (1re partie).
— (3e partie).
Tite-Live.
Homère.
Plutarque.
Sophocle.
Démosthène.